

Lehr János:
Locke „liberális” természeti törvénye

A 20. század közepe óta John Locke politikai filozófiájának értelmezését az a dichotómia jellemzi, van-e értelme kapcsolatokat keresni az *Értekezés az emberi értelemről*¹ és a *Két értekezés a polgári kormányzatról*² című művek közt. Locke természeti törvényre vonatkozó doktrínáinak tárgyalásakor pedig ez a divergencia az intellektualizmus és a voluntarizmus közti választási kényszerrel is bővül. Mindkét interpretációs ágazat arra keresi a választ, *hogyan* ismerik meg és tartják be az emberek a viselkedésüket és az együttélésüket alapvetően meghatározó természeti törvényt. Az ezzel a probléma, hogy évtizedek alatt nem születtek újabb, meggyőző érvek egyik oldalon sem, melyre a másik ne tudna egy régivel válaszolni, és az sem mellékes, hogy mindkét teoretika önnön feszültségeivel is terhelt. De ami igazán bosszantó, hogy egyik iskola sem próbálja megmagyarázni, *micsoda* minősül Locke filozófiájában természeti törvénynek, *mi* különbözteti meg azt például az emberek alkotta polgári törvénytől. Mindenesetre biztos, hogy Locke-nak már pályája elején voltak olyan tételei, melyekhez ragaszkodott, és többnyire ezek képezik valamennyi interpretátor kiindulópontját. Élete során ugyan többször is kiegészítette, finomított ezeket, ezzel néha tényleg megnehezítve még a laikus olvasói dolgát is, de egyes gondolatait és nézeteit soha nem adta fel, elméleteit ezeknek a kulcskéziseknek a szellemében fogalmazta meg.

¹ Locke, John: *Értekezés az emberi értelemről*. Ford. Csordás Dávid – Vassányi Miklós, Osiris, Budapest 2003. Továbbiakban: *Értekezés*.

² Locke, John, *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. Ford. Endreffy Zoltán, Gondolat, Budapest, 1986. Továbbiakban: *Két értekezés*.

Bölcseletének az egyik ilyen fundamentális vonása a liberalizmusa volt. Locke liberalizmusán azt értem, hogy mindig is az emberi egyéneket tekintette a társadalom létrehozóinak, mert a személyekre önmagukban is olyan kötelességek vonatkoznak, illetve olyan jogok illetik meg őket, melyek a társadalom megalakulásával nem szűnhetnek meg és nem is csorbulhatnak. Ezeknek a jogoknak a felvázolása pedig már a természeti törvényre vonatkozó elméleteiben elkezdődik, valamint episztemológiája, metafizikája, gondolatai a vallásról, az emberi cselekvések okairól és az erkölcsről mind azon a megingathatatlan állásponton nyugszanak, hogy minden társadalomnak az egyes embereket megillető, szellemi és fizikai szabadságra kell épülnie. Írásom első részében a természeti törvény és a velünk született eszmék tagadásának kapcsolatát mutatom be, második részében ismertetem a természeti törvény fajtáit és konkrét megnyilvánulásainak változatait, végül rávilágítok a korábbi értelmezési iskolák belső ellentmondásaira.

1. A természeti törvény és az innátizmus

Locke, amikor a velünk született ideák és elvek ellen érvel, inkább az utóbbiakat igyekszik megcáfolni.³ A velünk született ideák kapcsán kifejti, hogy egyes ideák nyilvánvalóan nem születhetnek velünk, mint például az azonosság, vagy a szubsztancia ideái, mert egyfelől nem vagyunk képesek világos definíciót adni ezekről, másfelől inkább tűnnek önnön reflexiónk eredményeinek, mint konkrét tapasztalati tárgyakként. De a fő érvei a következők: még egy olyan fontos és nélkülözhetetlen idea, mint amilyen Isten ideája, sem született velünk, mert (1) a gyakorlat nem ezt mutatja. Az amerikai indiánok például nem hisznek Istenben.⁴ Az a tény, hogy nagymértékű egyetértés uralkodik az emberiség berkein belül olyan fogalmakat illetően, mint mondjuk a tűz, vagy a fény, nem

³ Kizárólag *Értekezés* I. 4. Locke a velünk született ideákról már csak az *Értekezés* II. 12. 16. fejezetében beszél. Ott is csak annyit, hogy ha egyesek szerint vannak is velünk született ideák, nyugodtan hihetnek bennük, mindazonáltal a tapasztalat világosabb módon vezet el bennünket a tudáshoz.

⁴ *Értekezés* I. 4. 8.

igazolja azt a feltételezést, hogy az emberek születésük pillanatától fogva ismerik a tűz vagy a fény ideáját. Ez kizárólag annyit jelent, hogy az emberi nyelvek túlnyomó része képes nevet adni ezeknek a fogalmaknak. Vagyis, ha egy irokéznek, vagy egy maorinak megmutatjuk, hogyan kell tüzet gyújtani, ha bebizonyítjuk neki, hogy a tűz fénye segít tájékozódni az éjszakában, vagy ha elmagyarázzuk neki, miért is létezik egy örökéletű és jóindulatú Teremtő, nem ezen ideák velülnkszületett voltát igazoljuk, hanem ezen ideák közérthetőségét. Ha az irokéz, vagy a maori, rájön, miért kell tüzet gyújtania éjjel, vagy megérti miről is beszélünk, amikor Istenről van szó, és a saját nyelvén kezdi emlegetni mindezeket az ideákat, az csak annyit jelent, hogy (2) ő is képes használni az esztét és megérteni ezeket a fogalmakat, nem pedig azt, hogy Isten, a tűz, vagy a fény ideája velülnkszületett.⁵ Továbbá (3) bármilyen Isten fogalmára vonatkozó egyetértés pusztán mesterséges és névleges lehet. Mesterséges abban az értelemben, hogy önmagunknak kell kialakítanunk Isten ideáját elmélkedés és az erény gyakorlása révén. Névleges pedig abban az értelemben, hogy egyrészt a dolgok valós lényegét soha nem ismerhetjük meg,⁶ másrészt szinte minden egyes ember álláspontja eltér abban a kérdésben, milyenek Isten tulajdonságai, vagy mik a szándékai, hiába beszélnek ugyanarról a fogalomról.⁷ Amennyiben Isten ideája nem született velünk, márpedig ez lenne a leghasznosabb valamennyi idea közül, teljes képtelenség, hogy Isten a sajátján kívül egy másik ideát előnyben részesítene, és azt helyezné az elménkbe. Azaz semmilyen idea nem lehet velülnkszületett.⁸

Már önmagában emiatt sem létezhetnek sem velülnkszületett elméleti, sem gyakorlati alapelvek, hiszen (4) velülnkszületett ideák nélkül egyet nem tudunk megalkotni. A hétköznapi tapasztalat sem igazolja, hogy léteznének, mivel (5) a gyermekek és az elmebetegek sem úgy viselkednek, mintha lennének velülnkszületett elveik, a kizárt harmadik törvényét például nem ismerik. Az az ellenvetés, mely szerint a gyerme-

⁵ *Értekezés* I. 4. 10-11.

⁶ *Értekezés* II. 23. 35.

⁷ *Értekezés* I. 4. 13-16.

⁸ *Értekezés* I. 4. 17.

keknek és a gyengeelméjűeknek is vannak innáta elveik, csak egyszerűen nem veszik észre azokat, nem állja meg a helyét. Ugyanis így (5a) bármilyen a fejünkben lévő eszmére, vagy gondolatra mondhatjuk azt, hogy velünkszületett, ha egyik pillanatról a másikra felfedezzük azt a gondolataink között. Ráadásul az sem lehetséges, hogy valamilyen elv ismerete a fejünkben van, csak éppen mi nem tudunk róla.⁹ Szintén helytelen az az ellenérv, amely azt hangoztatja, akkor ismerjük meg a velünkszületett alapelveket, amikor elkezdjük használni az eszünket. Az érv szerint két eset lehetséges: vagy minden ember életében van egy momentum, amikor egy csapásra megismeri a veleszületett elveket, mert elkezdte használni az eszét, vagy az eszének használata fogja majd ezeket az alapelveket feltárni előtte. Az első eset azért nem elfogadható, mert (5b) ilyen megvilágosodáson még senki nem esett át, léteznek olyan emberek, akik használják az eszüket, de nem mutatják semmilyen jelét, hogy velükszületett, vagy egyetemesen elfogadott elveik lennének (az indiánok, az útonálló, a háborús bűnösök, stb.). A második pedig ugyanazért bukik meg, mint (5a). Ha az észhasználat miatt lesz tudásunk bármiről is a világban, vagy minden tudásunk velünkszületett, vagy ezen az alapon megkülönböztetni a tudásunk változatait felesleges.¹⁰

A megismerésük pillanatában azonnali egyetértést kiváltó alapelvek sem feltétlenül velünkszületettek. Tekintettel arra, hogy számos, teljesen egyértelmű kijelentés is képes azonnali konszenzust kiváltani az emberekből (pl.: A piros nem kék), ezeknek is velünkszületettnek kellene lenniük (5a). Ha viszont a fontos alapelvek a megismerésük által válnak ki egyetértést az emberekből, szintén nem indokolt, hogy velünkszületettek legyenek (6).¹¹ Az a magyarázat sem kielégítő, mely azt mondja, a velünkszületett elvek implicit módon vannak az elménkben és explicité akkor válnak, amikor elfogadjuk az igazságukat. Nem világos, hogy az innátizmus képviselői mit értenek implicit módon. Talán csak bizonyos mértékben birtokoljuk az elveket, melyeket az

⁹ *Értekezés* I. 2. 5.

¹⁰ *Értekezés* I. 2. 6-9.

¹¹ *Értekezés* I. 2. 17-18.

észhasználattal egészítünk ki? Ekkor azonban (5a) világos, hogy nincsenek velünkszületett alapelvek, mert nem ismerjük őket teljesen. Akár mindent implicit módon ismertnek tarthatnánk, ami kiválthatja az egyetértésünket. Vagyis olyasmit is, amit a velünkszületett alapelvek mellett érvelők sem tekintenének velünkszületettnek (e.g.: a másodfokú egyenletek megoldóképletét). Ha viszont az implicit módon tudás azt jelenti, hogy az észhasználat során lesznek számunkra elfogadottak egyes alapelvek, ismét a (6) ellenvetéssel állunk szemben.¹² Végezetül (7) semmilyen alapelveket nem fogadhatunk el igaznak mindennemű előzetes tanulás nélkül, mert előbb kell megismernünk az alapelvekben benne foglaltakat, hogy dönteni tudjunk az alapelv igazságát, vagy hamisságát illetően. Tehát nem tudunk mit kezdeni még az olyan kézenfekvő állításokkal sem, mint: *A piros nem kék*, amíg nem ismerjük a piros, a kék és a különbség ideáit.¹³

A fentebb leírtak nem csupán az elméleti alapelvekre vonatkoznak. A gyakorlati (erkölcsi) alapelvekre ugyanúgy érvényesek a felsorolt cáfolatok, sőt néhány további is. Az elméleti alapelvek, bárhonnan származzanak is, nagyobb eséllyel váltanak ki általános helyeslést az emberekben, mint a gyakorlati, erkölcsi alapelvek, amelyek állandó viták tárgyát képezik. Továbbá nem olyan nyilvánvalóak és maguktól értetődőek, mint az „Ami van, az van” és az ehhez hasonló elméleti alapelvek, hanem mindenképpen szükséges érvekkel alátámasztani őket, belátásukig komoly szellemi erőfeszítések vezetnek.¹⁴ Locke nézetei szerint nem is létezhetnek olyan gyakorlati alapelvek, amelyek teljesen nyilvánvalóak és nem szorulnak indoklásra. Ezek az indoklások pedig kultúránként, korszakunként vagy tájanként eltérnek, holott ugyanazt az elvet próbálják igazolni.¹⁵ Az erkölcsi alapelvek és az erények széles körű elfogadottságát inkább az a tény bizonyítja, hogy hasznosak. Minden társadalom működése megköveteli egyes erkölcsi alapszabályok létezését, de ezek szintén nem lesznek azonosak akár két szomszédos országban sem, sőt, a

¹² Értékezés I. 2. 22.

¹³ Értékezés I. 2. 23-26.

¹⁴ Értékezés I. 3. 1.

¹⁵ Értékezés I. 3. 4-5.

személyes meggyőződésből elfogadott erkölcsi irányelvek nemhogy egy másik földrészen, hanem akár a szomszédunk hasonló elveivel is állhatnak szöges ellentétben. A rablók és az orgyilkosok is betartanak néhány elvet egymás között. Annak érdekében, hogy ne kerüljenek börtönbe, alibit biztosítanak egymásnak. Ezt kizárólag azért teszik, mert ellenkező esetben valamelyik társuk szintén elárulná őket, ha nem tartanák magukat ehhez a szabályhoz, nem pedig azért, mert erénynek tekintik azt, hogy nem cselekednek mással szemben oly módon, amilyen módon nem kívánják, hogy velük szemben cselekedjenek.¹⁶

A lelkiismeretre történő hivatkozás pedig azért nem bizonyítja a velünkszületett gyakorlati alapelvek létezését, mert Locke szerint a lelkiismeret „saját véleményünk, avagy ítéletünk a tetteink erkölcsi helyességéről, illetve romlottságáról.”¹⁷ Vagyis a lelkiismeret semmilyen útmutatót nem ad számunkra azt illetően, hogyan kell cselekednünk. Annyit jelez, hogy egy elvégzett cselekvés erkölcsileg helyes, vagy helytelen volt-e, de mindig az elvégzett cselekvés után fogja velünk éreztetni, helyesen, vagy helytelenül jártunk-e el. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy a lelkiismeretünk hangja sem tévedhetetlen. Egy katona, aki kénytelen végezni a közeledő ellenséggel, érezhet lelkiismeret-furdalást, amiért el kellett vennie egy másik ember életét. Ha a lelkiismeret etikai iránytűje velünkszületett lenne, nemcsak azzal lennénk tisztában a születésünk percétől fogva, hogyan kell viselkednünk, vagy bizonyos helyzetekben eljárunk, hanem azzal is, hogyan nem illik, hogyan nem szabad cselekednünk, bár ez sem jelentené feltétlenül azt, hogy a cselekvés ésszerű. A lelkiismeret velünkszületett mivolta ellen is alkalmazható az érv, hogy a hétköznapi élet egyáltalán nem bizonyítja a létezését. A gyermekek és az elmeháborodottak, akiket még kevés negatív hatás és befolyás ért, hallgatnának a leginkább a belső etikai hangra. Mégis azt látjuk, hogy a gyermekeknek meg kell tanítani, hogyan viselkedjenek az asztalnál, vagy emlékeztetni kell őket a köszönetnyilvánításra, a bolondokat pedig gyakran erőszakkal kell kényszeríteni, hogy uralkodjanak az indulataikon. A gonosztevők ezen felül szemrebbenés nélkül követik el a gáztet-

¹⁶ *Értekezés* I. 3. 2.

¹⁷ *Értekezés* I. 3. 8.

teiket, és a legcsekélyebb jelét sem mutatják annak, hogy odafigyelnének arra, amit a lelkiismeretük elméletileg diktál. Az indiánok, vagy az afrikai bennszülöttek pedig egy európai számára hajmeresztő dolgokat tartanak természetesnek, amelyek elmulasztása az ő lelkiismeretüket botránkoztatja meg.¹⁸

Ez a gyors emlékeztető Locke a velünk született elvek ellen felhozott érveiről kettős szerepű. Locke kizárólagos célpontja az *Értekezés* I. könyvében nem Descartes innatizmusa volt, sőt talán egyáltalán nem volt az. Kifogásait a francia filozófus elméletével kapcsolatban másutt fejtí ki: Descartes szerint az érzékszerveink akár tévedhetnek is,¹⁹ nem képesek világos és elkülönített, azaz nyilvánvalóan igaz ideákat létrehozni. Locke azonban teljesen mást ért világos és elkülönített ideán, mint Descartes. Locke úgy gondolja, a tapasztalat révén is képesek vagyunk világos és elkülönített ideákat létrehozni, legfeljebb akkor vallunk kudarcot, ha az ideát kiváltó tárgy messze van, vagy az erős napsütés miatt hunyorgunk, és emiatt nem látjuk pontosan. A probléma Locke szerint onnan származik, hogy egy adott ideát minden ember máshogy nevez meg, vég nélküli perlekedéseket idézve elő, ezért minden egyes ideát célszerű lenne, egy (és kizárólag egy) névvel illetni, ezáltal elkerülve a nyelvi zűrzavarból fakadó nehézségeket.²⁰ Ami pedig Isten attribútumait illeti, mint amilyen a végtelenség is, ezekről kivétel nélkül csak negatív ideát tudunk létrehozni. A végtelenséget nem tudjuk önmagában elképzelni, de azt megtehetjük, hogy egy adott térdarabhoz hozzáképzelünk egy ugyanakkorát, majd még egyet, és így tovább.²¹ Ezzel Locke nem azt állítja, hogy Isten nem végtelen, pusztán annyit mond, a végtelenségről nem tudunk egy objektív, pozitív ideát megalkotni. Locke szembeötlő-

¹⁸ A fentieket részletesebben lásd: Forrai 2005, 56-58. Néhány ellenérvet tömörebben, de lényegét tekintve változatlanul Locke már filozófiai munkássága kezdetén is alkalmazott. Lásd: Locke, John: *Essays on the Law of Nature*. In: Goldie, Mark (szerk.): *Locke - Political essays*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, III. 95-100. Továbbiakban: *Essays*.

¹⁹ Descartes, René: *Elmélkedések az első filozófiáról*, Ford. Boros Gábor, Atlantisz, Budapest, 1994, 26.

²⁰ *Értekezés*, II. 29. 6; IV. 8. 11; Vö.: Forrai 2005, 131.

²¹ *Értekezés*, II. 17. 15-16.

en keveset foglalkozik Descartes tulajdonképpeni kritizálásával az *Értekezés* I. könyvének terjedelméhez képest. Valójában pontosan annyit, amennyivel úgy gondolja, megcáfolja a karteziánus Istenképet. Az I. könyv egy látens, de sokkal fundamentálisabb kérdést akar megoldani.

Locke azért igyekszik cáfolni a velűnkszületett elvekről és ideákról szóló tanokat, mert a XVII. századi angol filozófia egyik sajátos tendenciája volt, hogy az erkölcs és a teológia fundamentumait velűnkszületett ideák és alapelvek segítségével igyekeztek lefektetni. Egyszerűen azért van tudomásunk a keresztény vallásról és az erkölcsi maximákról, vallották, mert bizonyos dolgok és elvek velűnk kellett, hogy szülessenek. Ennek a filozófiának képviselői voltak a cambridge-i neoplatonisták, mint például Cudworth,²² vagy Cumberland,²³ de neves egyházi személyiségek is, köztük William Sherlock.²⁴ Ha egyes elvek tényleg velűnkszületettek, ezeket nyilvánvalóan Isten véste bele az elménkbe, és Istenre azért is szokás hivatkozni, hogy megkérdőjelezhetetlenné tegyenek bizonyos filozófiai tanításokat. Ám ami valóban félelmetes, az a következő: amennyiben vannak velűnkszületett alapelvek, ezek rendkívül szigorúan meg fogják határozni, milyen társadalmi berendezkedés lehet legitim, igazságos és milyen nem lehet az semmi szín alatt. A velűnkszületett elveket hirdető társadalmak egyértelműen le akarják minősíteni – és feltehetően elpusztítani – azokat a társadalmakat, amelyek nem vallják ugyanezeket a nézeteket magukénak.²⁵ Ha egy társadalom tagjai azt vallják, Isten ideája velűnkszületett, valószínűleg büntetni fogják azokat, akik megszegik a Tízparancsolatot. Viszont a kecsua indiánok nem ismerik a Tízparancsolatot, mégis van hozzávetőleges fogalmuk a helyes és a helytelen cselekedetekről. Locke a természeti törvényre vonatkozó elméletének kidolgozásával meg tudta magyarázni a világszerte működő társadalmak, életközösségek kulturális és szociális diverzitását és létjogo-

²² Cudworth, Ralph: *A Treatise Concerning Eternal and Immutable Morality with A Treatise of Freewill*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, 77.

²³ Cumberland, Richard: *A Treatise of the Laws of Nature*, Liberty Fund, Indianapolis, 2005, 253.

²⁴ Yolton 1956, 48-64; Forrai 2005, 61-63.

²⁵ *Értekezés*, I. 3. 20.

sultságát. A természeti törvény könnyebben belátható, mint bármelyik etikai szabály, mert egyedül a mi feladatunk a megértése és betartása.²⁶ A természeti törvényt nem ismerjük meg azonnal, amikor elkezdjük használni az eszünket, de folyamatos észhasználattal eljuthatunk addig a pontig, amikor már nagyjából tisztában vagyunk vele. Az amerikai indiánok, ezek szerint, egy idő után már nem törekedtek erre, megelégedtek azzal, hogy tudták, mikor, hol találnak elegendő almát, vagy mikor számíthatnak bőséges vadászsákmányra. A természeti törvény ugyan nem származik egyenes ágon a Kinyilatkoztatásból, de nem is ellentétes vele. Egy propedeutika addig, amíg a társadalmunk nem áll készen a Bibliában található magasabb rendű törvények adaptálására és követésére.

Mielőtt rátérnék a locke-i természeti törvény átfogó jellemzésére, egyik tulajdonságával külön kell foglalkoznom, mert ez egy felületes olvasat számára szöges ellentétben áll a velünk született eszmék tagadásával. Ez a következő: Locke többször is leírja, hogy a természeti törvény bele van vésve az emberek szívébe.²⁷ Ezen természetesen nem azt érti, hogy születésünktől fogva rendelkezünk bárminemű ismerettel a természeti törvényről. Viszont Isten olyannak teremtett bennünket, hogy képesek vagyunk felfedezni a természeti törvényt. Ez a legfontosabb célunk.²⁸ A természeti törvény figyelmen kívül hagyása nem egyszerűen erkölcstelenség, hanem szembehelyezkedés a Teremtéssel. Ha nem a természeti törvény szerint járunk el, tagadjuk, hogy az emberi létnek van rendeltetése ebben a világban, és különbözik az állati léttől. Az észhasználat elsajátítása során kezdetben az önfenntartást és a személyes igényeinket érintő szabályokat és kötelezettségeinket ismerjük meg. Az a megfogalmazás, hogy Isten a szívéinkbe véste a természeti törvényt, annyit tesz, olyannak teremtett bennünket, hogy természetünktől fogva engedelmeskedjünk neki. Úgy vagyunk programozva, hogy kényelmet-

²⁶ *Két értekezés*, II. 63, 124, 136; Buckle 1991, 125.

²⁷ *Pál levele a Rómabeliekhez* 2, 15; Vö.: *Két értekezés*, II. 11; *Essays*, I. 82; Locke, John: *The Works of John Locke in Ten Volumes – A New Edition, Corrected*, London, 1823, VII, 266. Továbbiakban: *Works*.

²⁸ *Essays*, I. 81.

lenül érezzük magunkat, amennyiben nem törekszünk a természeti törvény megismerésére, ugyanis a természeti törvény negligálása vég-eredményben hátrányokkal fog járni az emberiség szempontjából, és akár a pusztulásához is vezethet.

Továbbá, a páli levelekhez fűzött kommentárjaiban, Locke úgy értelmezi a kérdéses szófordulatot, hogy a zsidóságnak sajátos nézetük volt a természeti törvényről. Manapság ezt kultúrának, hagyománynak vagy népszellemnek neveznénk. Az észhasználat társadalmi szinten jellegzetes vonásokkal egészül ki, és a közösségek, társadalmak megkülönböztetését szolgálja. Az, hogy miképpen törekszünk az életben maradásra, és hogyan törekszünk a személyes vágyaink kielégítésére, mindenütt eltér. Egy sziget lakosai valószínűleg halászzattal fogják megszerezni a betevő falatjaikat, míg egy erdőben élő népcsoport vadászni fog, vagy csapdákat állít. Az előbbiek ügyes hajósok lesznek, és csónakokat fognak készíteni, míg az utóbbiak az íjászatban fognak jeleskedni. Ezek a különbségek nyilvánvalóan nem abból származnak, hogy egyes közösségek butábbak, vagy figyelmetlenebbek. A természeti állapotban minden ember a képességeihez és a lehetőségeihez mérten törekszik arra, hogy betartsa a természeti törvényt. Mivel a természeti törvény legelső parancsa azt írja elő, hogy védjük meg az életünket, egyértelmű, hogy figyelembe vesszük az opcióinkat ennek a végrehajtása során. Sok mindent megtehetünk, hogy életben maradjunk – amíg nem törünk más életére –, és az emberiség szolgálatára váljunk, de emellett kötelességünk az emberi faj fenn-tartása is (ebben egyébként nem különbözünk az állatoktól).²⁹

Az értelmi belátás képessége és a gondolkodásra való hajlam mellett a természeti törvény sokkal közvetlenebbül is bele van vésve a szívünkbe. Amikor Isten kiűzte az embert a Paradicsomból, újabb parancsokat is adott neki, azt, hogy a két keze munkájával kell boldogulnia, és a termelt élelmet kell ennie.³⁰ Nem gépekként működünk, amikor a természeti törvényt betartjuk, és az emberiség javára törekszünk, hanem a fülünkben visszhangzik Isten utasítása, hogy ezért vagyunk. Teológiailag

²⁹ Mózes I. könyve, 1. 28; *Két értekezés*, I. 86; Tuckness 1999, 84.

³⁰ Mózes I. könyve, 3. 19.

ezt úgy kell értelmeznünk, Isten eleve a természeti törvény megismerésére és szolgálatára alkotta az embert, de a Bűnbeesést megelőzően ezt nem kellett feltárnia előtte. A direkt módon, Isten szájából elhangzó parancs, szembesít bennünket a ténnyel, hogy kötelesek vagyunk ezt betartani, hiszen az Édenkert elhagyásával nincs más lehetőségünk.

Amikor Locke először megfogalmazza az álláspontját az *Essays*-ben, Arisztotelészre hivatkozik, hogy bizonyítsa, az emberi élet lényege és fontossága az észhasználatban rejlik. De az észhasználat önmagában nem garantálja a természeti törvény megismerésének esélyét, a fejlődést, a békét, a társadalom megszületését, sőt az elláttatásodás, az alantas lét lehetőségét is magában rejt. Amennyiben csak rajtunk múlik, hogyan élünk az értelmünk kínálta lehetőségekkel, a természeti állapot akár az ellenségeskedés, a magány és az önérdék korszakává is válhat. Locke szerint azonban az észhasználat nem alkothat törvényt, csak törvényeket figyel meg, ami azt jelenti, már van egy felsőbb hatalom, amely a természeti törvényt megalkotta, mert törvényről beszélni a jutalom vagy a büntetés fogalmai nélkül értelmetlen.³¹ Ezért hivatkozik másodikként Juvenalisra, aki szerint, egy gaztett elkövetője saját maga előtt nem bűnös.³² Amennyiben Isten szava nem kötelezne minket semmire, a kizárólag általunk meghozott döntések ellehetetlenítenének bármilyen, a társadalom megalakulását elősegítő törekvést. Hiszen ahol nincsen törvény, ott szabadság sem létezhet,³³ ám az emberek által létrehozható erkölcsi szabályok túl változatosak és kényszerítő erejük is gyenge. Azzal, hogy Locke a nem velünk születettnek, hanem a szívünkbe pecsételtnek nyilvánította a természeti törvényt, nem önmagának mondott ellent, hanem egy biológiai–ontológiai jellemzőnkre hívta fel a figyelmünket, valamint a Bibliában megtalálható isteni utasítások permanens voltával, az Ádám óta a fülünkben csengő, az esendőségünkre és a feladatainkra emlékeztető hang mellőzésének képtelenségével szembesített bennünket.

³¹ *Értekezés*, I. 3. 12.

³² Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*, ford. Szabó Miklós, Európa, Budapest, 1997, 19-20 (1098 a); Juvenalis: *Szatírák*, XIII. 2-3; Lásd: *Essays*, I. 83, 86.

³³ *Két értekezés*, II. 57.

2. A locke-i természeti törvény jellemzői

Összesen három olyan szabályról állíthatjuk, hogy természeti törvény, és Locke konkrétan papírra is vetette. Az első az, hogy az emberiségnek békében, és közösen kell fáradoznia saját haladása és fejlődése érdekében.³⁴ A második az, hogy minden ember egyenlőnek teremtett, azaz társadalomtól függetlenül bármilyen ember, bármilyen indokkal történő rabszolgasorba kényszerítése tilos.³⁵ A harmadik pedig az, hogy „aki embervért ont, annak vére ember által ontassék ki.”³⁶ Az, hogy a fentieket megsértő személyt bárki megbüntetheti, és abban az esetben, ha vele szemben sértették meg a természeti törvényt, jóvátételre kötelezheti, nem természeti törvény, hanem természetjog.³⁷ Óriási különbségek állnak fenn Locke és Hobbes alapvető természeti törvényei között. Hobbes első törvénye szerint is a békére kell törekednünk, ám amennyiben észrevevesszük, hogy a béke megőrzésére már nincs módunk, szabad kezét kapunk a háborús helyzetben, amelybe mások kényszerítettek minket.³⁸ Az, hogy mikor következik be az a státusz, amikor már nem instabil a béke, hanem megszűnt, a hobbes-i megfogalmazás szerint, rendkívül szubjektív.

Ha például a természeti állapotban azt látom, hogy valaki íjat és nyílvesszőket készít magának, nem zárhatom ki annak a lehetőségét, hogy az illető az életemre akar törni, és neki kell látnom páncélt, vagy szintén fegyvert gyártani. Így viszont a természeti állapot a viszály és az erőszakos cselekedetek végtelen regresszusába süllyedhet, mert mindenki bizalmatlanná válhat mindenki mással szemben. Locke „első” természeti törvénye toleránsabb, semmilyen indokot nem tekint elfogadhatónak arra, hogy a viaskodásra törekedjünk, amíg nem ér minket tényleges

³⁴ *Két értekezés*, II. 6.

³⁵ Uo. Vö.: *Két értekezés*, I. 1; Ashcraft 1968, 904.

³⁶ Mózes I. könyve, 9. 6; Locke idézi: *Két értekezés*, II. 11. Ebből az is következik, hogy egy lockeianus, legitim társadalomban a gyilkosságot kizárólag halálbüntetéssel lehet sújtani. Vö.: *Értekezés*, IV. 4. 8.

³⁷ *Két értekezés*, II. 10.

³⁸ Hobbes, Thomas: *Leviathán, vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*, Ford. Vámosi Pál, Magyar Helikon, Budapest, 1970, 112.

sérelem. Locke úgy gondolja, hogy létezik egy szociális érzékenység az emberekben (és ez is tekinthető természeti törvénynek), amely életre kel, valahányszor találkozunk valakivel, és ez együttműködésre ösztönöz valamennyiünket.³⁹ Locke nem helyez akkora hangsúlyt az élet védelmének szükségességére, mint Hobbes. Nem azért, mert nem tartja sokra, hanem mert számára teljesen felesleges szócséplés érvekkel alátámasztani a fontosságát.⁴⁰ Valójában a „harmadik” locke-i természeti törvényben benne foglaltatik mindaz, amit Locke fontosnak tartott elmondani a műveiben az emberi élet kapcsán. Ám az *Essays* harmadik fejezete többet mond erről, mint a bibliai hivatkozás. Az indiánok, bár műveletlenek, rendszeresen viselkednek szándékosan a „harmadik” természeti törvénnyel ellentétesen.⁴¹ Abban nem hibásak, hogy nincs tudomásuk a Szentírásról, de abban, hogy nem tulajdonítanak kiemelt fontosságot az emberi élet védelmének, már azok. Egy indiánt sem lehet vádolni azzal, hogy erkölcstelen, amiért nem tud angolul, viszont azért, mert a hagyományai szerint a keselyűk táplálékává teszi a saját újszülött gyermekét, ha gyengének találja, már igen, mert nem becsüli az emberi életet. Locke az „első” és a „harmadik” természeti törvényével ki akart küszöbölni minden olyan lehetőséget, hogy joga, alkalma, vagy érthető szándéka legyen bárkinek is arra, hogy elvegye egy embertársa életét, még abban az esetben is, ha az illető nem rendelkezik racionalitással.

Az élet védelme nem egyszerűen elsődleges, hanem megkerülhetetlen. Locke azt állítja, egyes ismereteink olyan világos pilléreken nyugszanak, hogy eltávolítani, vagy marginális kérdéssé fokozni őket, ellenkezik az ésszel és a világban betöltött szerepünkkel. Azt a természetünkből fakadó képességünket, melynek segítségével erre rájövünk, néhol a

³⁹ *Két értekezés*, II. 5; 15. A gondolatot Locke Hooker-tól veszi át. Az „első” és „második” természeti törvényt néha egynek tekintik, és „alapvető természeti törvény”-nek nevezik. (Soles 1987, 63.) A kezdeti emberi viszonyok feltehetően nem lesznek felhőtlenek és súrlódásmentesek, de Locke meg van győződve arról, jóval kisebb lesz az esélye a vérontásnak, ha jóindulattal közeledünk egymáshoz. Vö.: Ashcraft 1968, 907.

⁴⁰ *Értekezés*, III. 10. 22.

⁴¹ *Essays*, III. 98.

„természet fénye”,⁴² másutt a „bensőnkben felállított gyertya”⁴³ nevekkel illeti. Ez a megfogalmazás kísértetiesen hasonlít arra, amit az intuitív tudásról állít, mely utóbbi olyan, mint a „fényes napsugár”, és nem észrevenni lehetetlen.⁴⁴ Ám az intuitív tudás és belátás, hiába magától értetődő és magasabb rendű, mint a demonstratív és a szenzitív tudás, végeredményben szintén ideák egyezéséről vagy különbözőségéről tájékoztat minket. Ideák pedig jóval később alakulnak ki az elménkben, mint amikor életünk elkezdődik. Holott Locke az élet fontosságának, szentségének és céljának a felismerését, mintha pont olyan dolognak tartaná, amely nélkülöz minden előzetes tudást.⁴⁵ Az a legfontosabb, hogy a „természet fénye” hívja életre az érzékszerveinket is, azaz a szenzitív, a demonstratív és az intuitív tudás ezek szerint teljesen alá vannak rendelve ennek a fogalomnak és képességnek. Amikor egy csecsemő az éhség, vagy a tisztátlanság érzése miatt felsír, nem *tudja*, hogy éhes, vagy piszkos, hanem az egyetlen rendelkezésére álló eszközzel jelzi az igényét az anyatejre, vagy a pelenkára. Amikor a gyermekek már képesek ideákat rendszerezni és csoportosítani, mivel birtokukban van érzékszerveik használatának teljes képessége, ez a fakultás – Locke elmélete alapján – ellentétbe kell, hogy kerüljön az olyan ideákkal, mint a gyilkosság, a tisztéletlenség, vagy az önzés, és olyan ideákat fog favorizálni, mint az együttérzés, a becsületesség, vagy az illemtudás.

Részben ezért összeegyeztethetetlen a természeti törvénnyel a rab-szolgaság, az embert embernek alárendelő társadalmi berendezkedés is. Annak érdekében, hogy valaki mást alárendeljek a saját akaratomnak, vagy szándékosan az életére kell, hogy törjek, vagy tudatosan ki kell használnom a sanyarú és kétségbeejtő helyzetét ahelyett, hogy a segítségére sietnék.⁴⁶ A „második” locke-i természeti törvény az „első” és a

⁴² *Essays*, IV. 100.

⁴³ *Értekezés*, I. 1. 5.

⁴⁴ *Értekezés*, IV. 2. 1; Vö.: *Értekezés*, IV. 9. 3. Például a saját létezésünk megkérdőjelezhetetlen.

⁴⁵ *Essays*, IV. 100-101.

⁴⁶ *Két értekezés*, I. 42; Idézi: Buckle 1991, 124. Részben pedig azért, mert mindenkiné a tulajdona a saját teste és a szabadsága. Lásd e dolgozat II. fejezetét.

„harmadik” származéka. A különbség Hobbes és Locke második természeti törvénye között valamivel homályosabb. Hobbes második törvénye azt írja elő, hogy mindenkinek le kell mondania arról a jogáról, hogy saját életét önkényesen igyekezzen megvédeni, amennyiben mások is ugyanezt teszik, hogy békében és együttérzésben éljenek. De Hobbes úgy gondolja, ezt a jogot képesek vagyunk átruházni is, tehát a békém és az életem védelme érdekében, akár bárkinek az igáját a nyakamba vehetem, ha úgy gondolom, ő meg tud védeni engem.⁴⁷ Hobbes szerint az emberek, mivel a szenvedélyeik rabjai és nem a racionalitásuk követői, és az életükhöz való ragaszkodás a legerősebb szenvedélyük, elfogadhatónak tarthatják a rabszolgasorsot, ha életben maradásukat lehetővé teszi.⁴⁸ Locke azonban nem hiszi, hogy az embereknek a természeti állapotban van ilyen joguk. Mint említettem, az embereknek a tulajdonukon kívül, a társadalom megalakulása előtt, csak a bűnösök *igazságos* megbüntetésére, és az őket ért kár *méltányos* megtérítésének követelésére van joguk. Olyan joguk, amely az életük bármilyen területe fölötti hatalmukat átruházza valaki másra, akár rövidebb, akár hosszabb időre, mely, ahogyan a tenger hullámszik, időnként más és más személy kezében összpontosul és biztosít neki autoritást, majd újra és újra szétszóródik az egyes individuumok között, nem létezik.⁴⁹ Locke filozófiájában az emberek fizikai képességeik szerint egyenlőtlenek, de ez a vonásuk nem rejtheti magában annak lehetőségét, hogy jogaik szerint ne lehessenek azok. Senki nem emelkedhet mások fölé azért, mert gyorsabb, okosabb, vagy erősebb a többiekénél.

Itt térek ki annak a megvilágítására, miért nem összeférhetetlen Locke tanítása a természeti törvényről mindazzal, amit az *Értekezésben* az emberi cselekvés elméletével kapcsolatban megfogalmaz.⁵⁰ Az emberi

⁴⁷ *Leviathán*, 107, 112-113; Vö.: *Két értekezés*, II. 23.

⁴⁸ Strauss 1953, 179-180.

⁴⁹ *Két értekezés*, II. 7-8, 19.

⁵⁰ Pontosabban: az egyik tábor szerint Locke politikai és ismeretelméleti tárgyú művei közt kapcsolatokat keresni értelmetlen, mert politikai műveiben nem foglalkozik episztemológiával, és fordítva. Amennyiben nagy hangsúlyt helyezünk az esetleges átfedésekre, inkoherenssé tesszük Locke filozófiáját. Ezt az

akaratot a vágyak határozzák meg, amelyek egyfajta kényelmetlenségek. A vágyak olyan dolgok elérésére, vagy elkerülésére sarkallnak minket, amelyek élvezettel, vagy fájdalommal járnak együtt, és cselekedeteinkkel ezeket a kényelmetlenségeket igyekszünk kiiktatni. Azokat a dolgokat, amelyek számunkra gyönyört okoznak, a gyönyör mértékét növelik, vagy a fájdalmat mérséklük, jóknak, azokat, amelyek számunkra fájdalmat idéznek elő, azt erősítik, vagy a gyönyört csökkentik, rossznak tartjuk. A jó és a rossz dolgok határozzák meg a szenvedélyeinket.⁵¹ Azonban egy ilyen hedonizmus egyáltalán nem mentesít bennünket a természeti törvény kötelezettségei alól.

Locke az *Értekezés* e részeiben a senki másnak felelősséggel nem tartozó egyén, a természeti állapotban magányosan boldogulni próbáló, minden szociális viszonytól mentes individuum cselekedeteinek és tetteinek mozgatórugóit magyarázza el. Ráadásul azt is hozzáfűzi, hogy a vágyainkat befolyásolhatják a kitűzött cél megvalósíthatóságának lehetőségei is, körülményesen megszerezhető dolgokért, melyeknek birtoklása nem feltétele az életünknek, nem fogunk minden követ megmozgatni, tehát ennek a hedonizmusnak eleve vannak intellektualista, racionalista korlátozásai.⁵² Az *Értekezés* későbbi passzusaiiban pedig további kiegészítéseket is megfogalmaz, amelyek világossá teszik, hogy amikor Locke a fő művében először ír a jóról és a rosszról, *nem morális értelemben vett* jóról és rosszról tesz állításokat, hanem az emberi élet pusztán biológiai, fizikai szempontjai és igényei szerinti jóról és rosszról ír.⁵³ A kérdéses fejezetben (*Értekezés* II. 20.) *dolgokról*, és nem gyakorlati alapelvekről vagy erkölcsi szabályokról mondja azt, hogy jók, ha gyönyört és rosszak, ha fájdalmat idéznek elő. A morális értelemben vett jó és rossz, nem az emberi tapasztalat és reflexió függvénye, hanem Isten törvényeiből

álláspontot képviselte Peter Laslett (Laslett 2003, 79-83), valamint John Dunn (Dunn 1969, 187-192), és Leo Strauss (Strauss 1953, 202-206) Lásd: Buckle 1991, 128. Buckle az ellenkező oldalon áll, Ashcraft-tel, Hancey-vel, Rapaczynski-vel, Tuckness-szel és Tully-val együtt.

⁵¹ *Értekezés*, II. 20. 2-3. 6; II. 21. 31-33.

⁵² *Értekezés*, II. 20. 6.

⁵³ *Értekezés*, II. 20. 15; Rapaczynski, 144.

származik, erkölcsi tekintetben akkor viselkedünk jól vagy rosszul, amikor betartjuk vagy megszegjük ezeket a törvényeket.⁵⁴

Az olyan érzelmek, mint a harag, vagy az irigység például nincsenek jelen minden emberben. Locke ezt azzal magyarázza, hogy ezek az indulatok, nem egyszerűen az örömből, vagy a fájdalomból fakadnak, hanem „tartalmazzák önmagunk és mások valamilyen kevert megfontolását is,” illetve mert egyesek nem képesek jót vagy rosszat gondolni másokról.⁵⁵ Vagyis léteznek olyan szenvedélyek, amelyek csak tartós emberi együttélés után fogják felütni a fejüket az emberiség körében. Ezek a szenvedélyek ugyan konszenzusnak fognak örvendeni az egyes társadalmakban, de a lelkük mélyén minden ember mást és mást fog lényegüknek és okuknak tartani. Az erény és a vétek fogalmai kizárólag saját, a szociális relációkat értékelő indíttatásunkból fakadnak. Az erény jutalma a dicséret, a vétek következménye pedig a rosszállás. Ennek pedig nincsenek kőbe vésett szabályai, hanem valamilyen az emberek közötti hallgatóságos megegyezésen nyugszik, mely megegyezés már a társadalmak előtt fennáll egyes térségek lakói, vagy közösségek tagjai között. Az erény és a vétek kritériumait egyedül a természeti törvény határozza meg valamilyen mértékben, ám ezekhez még a legerkölcstelenebb körülmények között (háborúban, anarchiában) is igazodni fognak.⁵⁶ A természeti állapotban élő, magányos ember először azt tanulja meg, mi a legegyszerűbb jó és rossz a számára, ez pedig a gyönyör keresése és a kín elkerülése, amely elv maga is természeti törvény. Ezt a természeti törvényt később felülírják a társas kapcsolatok kialakításának és fenntartásának szükségességét hangsúlyzó természeti törvények, mint az ígéret betartásának, a segítségnyújtás célszerűségének törvényei. Bár az élvezetre való törekvésnek, és a fájdalomtól történő menekülésnek természeti törvénye kezdetleges, mégis ennek a természeti törvénynek a megismerése vezet el bennünket az egyszerű jótól és rossztól az erényhez és a vétekhez, majd a polgári törvény betartásához.

⁵⁴ *Értekezés*, II. 28. 5; *Essays*, I. 88; Yolton, John William (szerk.): *A Locke Dictionary*. Blackwell, Cambridge, „good and evil” szócikk. Továbbiakban: LD.

⁵⁵ *Értekezés*, II. 20. 14.

⁵⁶ *Értekezés*, II. 28. 10-11.

Ám Isten törvényeihez, Locke szerint, nemcsak a cselekvéstudomány révén jutunk el. A polgári törvények ugyanis legalább olyan – ha nem nagyobb – mértékben származnak az erényről és a vétekről kialakított nézeteinkből, mint a polgári társadalom megalakulása előtti természeti állapot egyéni gyakorlatából. Közvetlen episztemológiai bázisa az isteni törvénynek csupán egyetlen létezik. Amikor a racionalitás és az észhasználat révén bizonyítjuk saját magunknak, hogy Isten létezik.⁵⁷ Erre pedig a természeti állapotban egyedül élő ember ugyanúgy képes, mint annak felmérésére, hogyan cselekedjen, hogy öröm érje, és ne kín. Isten létezésének belátásából viszont az is következik, hogy Isten teremtet bennünket, tehát a tulajdonai vagyunk és Ő korlátlan ura életünknek és halálunknak.⁵⁸ E tényekből az isteni törvényeket, valamint Isten és az embertársaink felé tanúsítandó kötelességek túlnyomó részét levezethetjük. Ám Isten, amint azt a Bibliából megtudhatjuk, néha közvetlenül is utasítja az embereket, mit kell megtenniük. Azaz az isteni törvénynek vannak a racionalitás számára csak később nyilvánvalóvá váló hozadékai, szándékai, indokai. Mindezeknek a felismerését Isten nem bízta egyedül a mi mentális képességeinkre, a Kinyilatkoztatás által sokkal biztosabb talajra helyezte a boldogulásunk lehetőségeit. Locke elismeri, az emberek nagy részének nehézségeket okoz komplikáltabb erkölcsi direktívák belátása és elfogadása. Viszont nekik is ezek szerint kell eljárniuk, nem a tudásuk, hanem a hitük miatt.⁵⁹ Azonban a Teremtő egyedül a természeti törvényt véste a szívünkbe, a Bibliát nem. A Bibliát csak később jegyezték le, és nem jutott el nagyon gyorsan a világ minden tájára, ahol addig nem ismerték. Bár Locke iszonyatos erőfeszítéseket tett annak

⁵⁷ *Értekezés*, IV. 10.

⁵⁸ *Értekezés*, I. 3. 5; *Két értekezés*, II. 6; LD, „God” és „virtue” szócikkek.

⁵⁹ Locke, John: *The Reasonableness of Christianity as Delivered in the Scriptures*, Clarendon Press, Oxford, 1995, 157-8. Továbbiakban: *Reasonableness*. Idézik: Dunn 1969, 234; Hancey 1976, 442. Ez nem azt jelenti, hogy az emberiség jelentős része annyira buta, hogy az életben maradásáról sem gondoskodik. Az emberek közötti különbségek inkább a moralitás követése vagy elvetése, a társadalmi etika betartása, vagy megszegése miatt alakulnak ki. Amikor valaki kevésbé racionális, mint valaki más, az annyit tesz, nem törekszik eléggé a természeti törvény szerinti életre. Lásd: Dunn 1969, 196-7.

érdekében, hogy bebizonyítsa, az erkölcsi alapelveknek is létezik egy deduktív magyarázata, mint a matematikai igazságoknak, magával a bizonyítással adós maradt. Ennek a bizonyításnak a hiánya miatt úgy tűnik, Locke elmélete elvérzik. Az isteni törvényre, mint természeti törvényre, és ennek a problémának a megoldására még visszatérek az intellektualizmus–voluntarizmus vita kapcsán, de most ismertetnem kell a természeti törvények másik, az evilági életre vonatkozó típusát.

Mindaz, amit ma természettudományos törvénynek nevezünk, bizonyos értelemben természeti törvény. Amikor Locke megkülönbözteti az elsődleges és másodlagos minőségeket, akaratlanul ugyan, de megfogalmaz egyfajta modern, tudományos módszert: az általunk észlelt világnak van egy valóságos aspektusa, amelynek a felépülését és működését a világunkat alkotó anyag személytelen vizsgálatával, kísérletezéssel tárunk fel, továbbá egy hétköznapi aspektusa, amelyhez érzékszerveink által férünk hozzá.⁶⁰ Az előbbi nézőpont kizárólag az elsődleges minőségekkel (a kiterjedés/alak, a számosság, a mozgás, illetve a mozgathatóság és a tömörség/keményység) foglalkozik, az utóbbi az ezek révén általunk szubjektív módon tapasztalt másodlagos minőségekkel (általunk érzékelt szín, hang, íz, hőmérséklet).⁶¹ Az előbbieket nem változhatnak meg, vagyis valahányszor érzékelnünk fogunk egy bizonyos fajtájú anyagot, tisztában leszünk egyes szükségszerű tulajdonságaival is, mert ezek elválaszthatatlanok magától a testtől. Például, ha kezünkbe veszünk egy darab vasat, mellékes, milyen hőmérsékletűnek érezzük, tudni fogjuk, megolvad, amennyiben tűzbe vetjük. A fizika és a kémia első hallásra tulajdonképpen az eltérő anyagok elsődleges minőségeinek leírásából és katalógizálásából áll. Csakhogy Locke (és kora) nem tekintette a manapság szaktudományoknak nevezett diszciplínákat, mint a fizika, vagy a

⁶⁰ Ebben a dolgozatban nem térhetek ki sem Locke elemzésére az elsődleges és másodlagos minőségeket illetően, sem arra, hogyan viszonyult a természettudományokhoz. Annyit mindenesetre nyugodt lélekkel megállapíthatunk, hogy az elsődleges–másodlagos minőségek megkülönböztetése akár a tudományos realizmus előfutárának is tekinthető. Vö.: Forrai 2005, 152; Curley 1972, 454; és Smith 1990, 239-42; Idézi: Forrai, 2005, 158.

⁶¹ *Értekezés*, II. 8. 10-16.

kémia tudománynak, mert végeredményben ezek soha nem tehetnek szert akkora bizonyosságra, mint a matematika.⁶² A matematikai igazságokat ugyanis az alak és a számbeliség tapasztalásából, majd az ezekre épülő ideák megteremtésével hozzuk létre.⁶³

A tapasztalatból származó egyéb ideáink révén viszont képesek vagyunk elméleteket is felállítani, annak megfigyelése során, milyen mértékben egyeznek meg, vagy milyen gyakorisággal követi egyik a másikat:

Először is, ha bármely egyedi dolgot saját magunk és mások állandó, hasonló esetben tett megfigyelésével összhangban mindezok egybehangzó beszámolója megerősít, akik említést tesznek róla, azt éppoly könnyen elfogadjuk, s éppoly szilárdan építünk rá, mintha biztos tudás volna; s éppúgy szinte gyanakvás nélkül okoskodunk róla, és cselekszünk neki megfelelően, mintha tökéletes bizonyítás lenne. [...] Másodszor, a valószínűség második foka az, amikor a saját tapasztalatom és minden más, az illető dolgot megemlítő személy egyetértő nyilatkozata alapján találok úgy, hogy egy bizonyos dolog a legtöbb esetben így és így van, s amidőn e dolog egyedi esetét számos és kétségtelen szavahihe-tőségű tanú igazolja; így például a történelem tanúsítja, saját tapasztalatom pedig [...] alátámasztja, hogy *az emberek minden korban előnyben részesítik a saját javukat a közjával szemben*. [...] Harmadszor, ha azon dolgokban, melyek kimenetele közömbös, [...] bármely egyedi tényállásért kétségbevonhatatlan hitelű tanúk egybehangzó tanúságtétele kezdeskedik, akkor szintén elkerülhetetlenül megadjuk hozzájárulásunkat.⁶⁴

Éles vita bontakozott ki a Locke-interpreátorok között arról, vajon Locke a bacon-i természettudományos felfogást osztotta, amely a partikuláris esetek megfigyeléséből, a kísérletezésből és azok eredményeinek leírásából állt, de nem foglalkozott általánosításokkal, vagy a boyle-i

⁶² *Elements of Natural Philosophy* (In: *Works* III, 301-331); *Some Thoughts Concerning Education*, §. 193-5. (In.: *Works*, IX, 185-7.)

⁶³ *Értekezés*, II. 7. 10; II. 31. 11; Forrai 2005, 215.

⁶⁴ *Értekezés*, IV. 16. 6-8. Kurzív kiemelés tőlem.

hipotetikus-deduktív módszert részesítette előnyben, és szorgalmazta átfogó tudományos elméletek felállítását.⁶⁵ E dolgozat keretein belül nem áll módomban állást foglalni a kérdésben, ami számomra mégis egyértelmű az az, hogy Locke szerint a *mindennapi életben való boldoguláshoz* igenis nagy szükségünk van általánosításokra és hipotézisekre. Az olyan állítások, mint „Az arany oldódik királyvízben”, vagy „A kátránnyal bekenett fa jobban ellenáll a korhadásnak” nem tekinthetők természet tudományos törvénynek, Locke alapján még egzakt tudásnak sem, de gyakorlati tudásnak igen, mert minden kétséget kizáróan rengeteg ember életét könnyítik meg napról napra.⁶⁶ Mulatságos, hogy manapság már tudásnak nevezzük az ilyen ismereteinket, holott a XVII. századi angol filozófiában nem minősültek annak. Locke ezért is nevezi az ilyen ismereteket becslésnek, vagy valószínűsítésnek.⁶⁷ Erre akkor támaszkodunk, amikor nem áll rendelkezésünkre elég bizonyíték arra, több idea közül melyek egyeznek meg, melyek térnek el egymástól, vagy amikor csak feltételezzük, hogy valamely cselekedetünk eredménye az lesz, amire számítottunk. Amikor már rengeteg dolgot figyeltünk meg, és a becsléseinkből, a valószínűsítéseinkből már számos olyan általánosítást fogalmaztunk meg, amelyek helyesek, akkor azt mondhatjuk, lépéseket tettünk, hogy elősegítsük a boldogulásunkat. Amikor a testek viselkedésével, az állatok szokásaival, vagy az időjárással kapcsolatban hozunk létre ilyen általános kijelentéseket, ugyan nem természetfilozófiai értekezéseket írunk, de arról viszonylag biztos ismereteink lesznek, miből csináljunk szerszámokat, mikor milyen állatra érdemes vadászunk, vagy melyik rostnövényből készült vitorla az erősebb. Amikor pedig az emberi viselkedésről alkotunk ilyen állításokat, abban akarjuk megkönnyíteni a dolgunkat, hogyan viselkedjünk másokkal szemben, habár az ilyesmi nem tűnik többnek pletykálkodásnál.

⁶⁵ Az előbbi állásponton van Anstey (Anstey-Schuster 2005, 215-243), Forrai (Forrai 2005, 250), és Yost, utóbbit Curley, Farr és Laudan képviseli. Valójában az *Értekezés* ama fejezeteit, ahol Locke a hipotetikusságról ír (pl.: IV. 12. 12-13; IV. 16. 12.) értelmezik eltérő módon.

⁶⁶ *Értekezés*, IV. 12. 10-12.

⁶⁷ *Értekezés*, IV. 14.

Ezért válik fontossá a nyelv. Ha egyszerű ideákról beszélünk, nincs nagy gond. Valaki vagy látott már zöld színt, vagy hallott oboaszót és van ezekről ideája, vagy nem, és nem rendelkezik ideákkal ezekről. Ezt csak úgy tudjuk orvosolni, ha zöldet mutatunk neki, vagy egy oboakoncertre visszük, különben nem lesz vele miről beszélni. Amikor a természettudományos törvényekről beszélünk, a szituációnk már nem ilyen könnyű. Az eltérő szubsztanciákról való ismereteinket és szavainkat kísérletekkel kell finomítanunk. A kísérletek során egyszerű ideák kombinációiról alkotunk ítéleteket, és ezeket definícióknak tekinteni.⁶⁸ Sokkalta célravezetőbb az, ha folyamatosan újabb és újabb kísérleteket végzünk az adott szubsztancián, hogy eloszlassuk az esetleges kétségeket, vagy, hogy minél több embert győzzünk meg a partikuláris szubsztancia viselkedésének kőbe vésett szabályairól.⁶⁹ Ebben az esetben egyszerűen minél több embert akarunk meggyőzni arról, hogy a kátránnyal bekent fa tényleg lassabban rothad el, mint a nem kátrányozott fa. Már ez sem könnyű, hiszen más és más embereknek más és más egyszerű ideáik vannak.⁷⁰ Wood mintha olyasmit mondana, hogy az iskolai fizikaórán bemutatott kísérletek sem segítenek eloszlatni a homályt, mert a tanárok sem rendelkeznek világos ideákkal és egyezményes nevekkal a szubsztanciákat illetően.⁷¹ Csakhogy a természettudományos elméletek ellenőrzésének és a szubsztanciák vizsgálatának van egy óriási előnye. *Ki lehet őket próbálni a gyakorlatban.*⁷² Tulajdonképpen ez az értelme mindegyiküknek. Bármelyik ékszerészsegédnek megtaníthatjuk azt, hogy az arany oldódik királyvízben, ha ezt megmutatjuk neki, és ugyanígy akármelyik matrózlegény is megértheti, hogy a kátrány megvédi a fát a korhadástól, ha tanúja a hatásának, és mindketten képesek lesznek ezt a jelenséget és értelmét másoknak is elmagyarázni.

⁶⁸ A szubsztanciák definíciói egyszerűen a saját ismereteinket, vagyis egyszerű ideáinkat akarják előhívni a kérdéses anyaggal, vagy fajtával kapcsolatban. *Értekezés*, III. 11. 20.

⁶⁹ *Értekezés*, III. 11. 24.

⁷⁰ *Értekezés*, III. 11. 25.

⁷¹ Wood 1983, 124-7.

⁷² *Értekezés*, III. 11. 20-21.

A kevert moduszok kapcsán ez már nem ilyen egyszerű. A kevert moduszok alkotják az erkölcsi ítéleteinket is, az ember, mint cselekvő lény egy viszont szubsztancia-idea.⁷³ Ám, ha az emberről etikai kontextusban beszél, Locke modusznak tekinti az embert is.⁷⁴ Ha a privát, szociális, vagy vallási indíttatású cselekedeteink neveit is úgy tudnánk rendszerezni, és osztályozni, mint a szubsztanciákét, könnyű dolgunk lenne. De a cselekedeteket leíró szavak és a mögöttük húzódó ideák viszonya labilis. A „balegyenes”, és a „nyolc napon túl gyógyuló, hirtelen felindulásból elkövetett, súlyos testi sértés” fogalmai, úgy tűnik, fényévekre vannak egymástól. Hogyan lehet akkor megegyezés az emberek között a törvényeket és az erkölcsi szabályokat illetően, melyek a társadalmak megszületésekor legitimálódnak?

Ezek, vagyis az erkölcsi cselekedetek definíciói, képezik a törvényhozó hatalom bázisát, amely *„tételesen megfogalmazott”, „kihirdetett, állandó törvények alapján”* kormányoz.⁷⁵ Locke szerint, amikor a társadalom megalakul, az emberek által hozott törvények az újdonsült állam Alkotmányát képezik majd és változtathatatlanok lesznek,⁷⁶ amelyek ráadásul igen rövid idő alatt születnek meg.⁷⁷ Ennek kapcsán arról van szó, hogy egyes törvények, mint amilyen a „három” természeti törvény, biztosan benne lesznek a megalakult társadalom törvényei közt. Bizonyos törvények már a társadalom megalakulása előtt olyan kristálytiszták és megkérdőjelezhetetlenek lesznek, hogy az emberek eleinte nem akarnak majd más törvényekkel felruházni a polgári társadalom végrehajtó hatalmát, mint ezekkel. Az erkölcsi nyelv, mely lassacskán, az emberi interakciók és változatos peres ügyek révén alakul ki, definiálni és rendszerezni fogja a privát, a szociális vagy a vallási indíttatású cselekedeteinket, és ezeket a cselekedeteket helyesség vagy helytelenség szerint, eltérő mértékben osztályozza is. Amennyiben különbséget teszünk a cselekedetek ideái között, amelyek moduszok, deskriptív kijelentések

⁷³ *Értekezés*, III. 11. 20.

⁷⁴ *Értekezés*, III. 2. 16; Részletesebben lásd: Forrai 2005, 221-230.

⁷⁵ *Két értekezés*, II. 136-7. Kurzív kiemelések Locke-tól.

⁷⁶ *Két értekezés*, II. 137; 142.

⁷⁷ *Két értekezés*, II. 144.

és definíciók (A hazugság az, ha érdekből vagy haszon reményében eltitkoljuk az igazat.), valamint a cselekedetek erkölcsi tartalmaira vonatkozó ideák között, amelyek normatív kijelentések (A hazugság bűn.), nem akad gondunk. A bonyolultabb társadalmi törvények a társadalom megszületése után születnek meg, és az egyes emberek igazságérzetén, véleményein, preferenciáin fognak alapulni, amelyeket állandóan összehangba hoznak, ütköztetnek és tökéletesítenek majd.

Annyit kijelenthetünk, a természeti állapotból a társadalomba történő átlépéshez akár egy maréknyi természeti törvény ismerete is elegendő.⁷⁸ Ez a társadalom azonban megreked a fejlődésben, amennyiben tagjai nem folytatják a természeti törvények kutatását. Hiába van a természeti törvény a szívünkbe vésve, nekünk kell feltárni az értelmét.⁷⁹ Mivel kevés dolgot „tudhatunk” a locke-i értelemben, egyes dolgokról pedig, mint a valós lényeg, vagy a túlvilági lét, soha nem szerezhetünk ismeretet, valami másnak kell minket a társadalom tökéletesedése felé vezetnie. Az előbbi hosszabb idézet kurzivált félmondata például pontosan olyan általánosítás, aminek társadalmi vonatkozásai vannak, hiszen elég negatív képet közöl az emberiségről, és arra ösztönöz minket, hogy ne legyünk önzők. Vagyis, a becslés és a valószínűsítés révén olyan állításokat is tudunk tenni, amelyeknek társadalomfilozófiai hozadékuk van. Nyilvánvalóan egyik ilyen állítás sem minősül természeti törvénynek, amint megfogalmazzák, és még akkor sem tekinthetjük annak, amikor már sokan hajlamosak arra, hogy fenntartások nélkül elfogadják őket. Meglehetősen rögzös az az út, melyen át az ilyen kijelentésektől odáig jutunk, hogy polgári törvényeket hozunk és fizikatankönyveket írjunk. Annál is inkább, mivel ezeknek az általánosításoknak legszembetűnőbb tulajdonsága, hogy *mindenki maga, a saját, egyéni szempontjaiból kiindulva* alakítja ki őket. A testekre vonatkozó általánosítások kapcsán például bárki lehet azon az állásponton, atomok idézik elő a színüket és az érdességüket, és bárki gondolhatja az ellenkezőjét is. Arról pedig, hogy ki milyen cselekedeteket és viselkedést tekint általánosan helyénva-

⁷⁸ Tuckness 1999, 81. Az abszolút monarchiák megalakulásához például elég az, ha mindenki ugyanazt az embert választja vezetőjéül.

⁷⁹ Főként azért, mert sokan nem teszik. *Két értekezés*, II. 124.

lónak, talán soha nem lesz egyetértés az emberiség között. Ám Locke szerint ez így van jól, másokat minden áron, akár erőszakkal is meggyőzni az igazunkról, káros.⁸⁰ De amikor már világossá válik, hogy egyes elvek a gyakorlatban működnek, (mint amikor megállapítjuk, hogy nincs olyan fa, amelyik nem tartósabb, ha bekenjük kátránnyal,) vagy más elveknél nagyobb hasznot hajt az alkalmazásuk, (példának okáért az, hogy a közoktatás bevezetése hosszú távon növeli a társadalom tagjainak műveltségét,) akkor elmondhatjuk, hogy egy ilyen elv nagy valószínűséggel természeti törvény.⁸¹

Mivel a világot Isten teremtette, a minket körülvevő világ valamenyny, naturalis jelensége és törvénye az Ő munkájának eredménye, kizárólag a mi fogyatékságunk, hogy a matematikában lehetünk a legbiztosabbak. Ám nemcsak a Teremtés, hanem saját megfigyelőképességünk révén is azt kell állítanunk, hogy ezek a fenomének természeti törvények.⁸² Ami pedig az evilági életre vonatkozó természeti törvényeket illeti, ezek megismerésében egyedül a becslő és valószínűsítő képességünkre támaszkodhatunk. Ezeket a személyes preferenciáinkkal összhangban felállított elveket pedig később, az emberi interakciók elkezdődésével és bonyolultabbá válásával fogjuk fokozatosan finomítani és tökéletesíteni. Attól függetlenül, hogy ezek az emberi természet törvényei, még ugyanúgy természeti törvényeknek tekintendők, mint a közvetlenül Istentől kapott parancsok.

⁸⁰ *Értekezés*, IV. 16. 4; Idézi Forrai 2005, 247-8; LD, „assent” szócikk.

⁸¹ A természeti törvény teljes ismeretére feltehetően soha nem fogunk szert tenni, mindig csak kicsivel többet tudunk meg róla. Locke mindazonáltal úgy gondolta, a „pogány filozófusok” etikai műveikben egy elég teljes képet adnak az embereknek a hétköznapi természeti törvényekről. (*Reasonableness*, 147-51.) Az isteni természeti törvényt pedig mindenki maga fedezi fel a Biblia lelkiismeretes tanulmányozásával és az ott olvasottak követésével. (Tuckness 1999, 82.)

⁸² LD, „science” szócikk.

3. Az intellektualista–voluntarista vita

Amit Locke az *Értekezés* II. könyvének 21. fejezetében elmond a szabadságról és az akaratról társadalomfilozófiailag azért fontos, mert ezek között a sorok között olvashatjuk a bűn jelenségére adott magyarázatát.⁸³ A véleményeink és a hiteink jellegzetessége, hogy bizonyos módon függetlenek az akaratunktól. Valami miatt egyszerűen rá vagyunk kényszerülve arra, hogy egyes ítéleteket és nézeteket a saját tudatlanságunk, a tekintély vagy az adott helyzet miatt elfogadjunk, és ezek szerint járjunk el. Ijesztően hangzik, de végső soron a vallási hovatartozásunk is a véleményeinken fog nyugodni.⁸⁴ Az ítéletek és a vélemények abban az esetben nem tekinthetők elfogadhatónak, ha nem számunk elég időt és energiát a mögöttük rejlő tények vizsgálatára. Azonban vannak olyan helyzetek, amikor nem áll módunkban ellenőrizni a mások véleményét, vagy kivizsgálni becsléseik helyességét. Ha például egy Manchesterben született ember életében először jár Southamptonban, és útbaigazítást kér valakitől arról, merre van a piac, jobban jár, ha megfogadja az útbaigazítást, mert egyáltalán nem ismeri a várost. Amennyiben mégis eltéved, senki nem gondolná, hogy vétkes ebben, vagy szándékosan el akart tévedni. Akkor valóban hibázunk, amennyiben semmilyen erőfeszítést nem teszünk azért, hogy tisztázzuk a véleményeink eredetét, újragondoljuk, melyiket miért fogadtuk el és ellenőrizzük a megbízhatóságukat. Ám ennek elmulasztása nehezen tekinthető bűnnek: a manchesteri

⁸³ Az *Értekezés* jelenlegi magyar fordítása az angol V. kiadáson alapul. Locke elismeri, a legelső kiadáshoz képest alaposan átírta ezt a fejezetet, jobbára Molyneux és van Limborch megjegyzéseinek hatására (Lásd: Chappell 1994). A dolgozatban nem óhajtok figyelmet szentelni a kiadások közti különbségekre, mert ez a filológiai kitérő túlságosan messzire vezetne, és nem témája ennek a dolgozatnak. Vizsgálódásom szempontjából egyszerűbb volt ragaszkodni az utolsó változathoz, mely egyszersmind a legkidolgozottabb is.

⁸⁴ *Értekezés*, IV. 15. 3–6; IV. 17. 17. A vallásunk tulajdonképpen egy olyan becslés, amelynek alapjait legjobb esetben Istentől, vagy a Szentírás szövegeiből kaptuk. Kevésbé jobb esetben valakitől, aki járatos a Bibliában, és tudjuk róla, hogy nem akar félrevezetni bennünket. (*Értekezés*, IV. 18. 2; Idézi Forrai 2005, 256; *Tolerancialevél*, 199–201, 231.)

utazó el *kell*, hogy fogadja a southamptoni lakos útbaigazítását, mert *nem tehet mást*, ha el akar jutni a piacra. Egyetlen módon ellenőrizheti az útbaigazítás helyességét, ha követi azt, és ha a piacra ér, akkor helyes volt az ítélete. Az ítéletek sajátossága, hogy – legyenek bár tévesek – nem minősül bűnnek az elfogadásuk és a követésük, amennyiben nincs lehetőségünk a mérlegelésre.⁸⁵

Az akaratlagos cselekvések esetében viszont van. Az intellektualista álláspont szerint, mivel az *Értekezés* később íródott, mint az *Essays*, Locke felülvizsgálta nézeteit, és egyértelműen hedonista alapokra helyezte a cselekvéseméletét. Először is, természeti törvény betartása, a társadalom megalakulását követően is a nagyobb örömet, és a kisebb fájdalmat előnyben részesítő kalkulációk eredménye.⁸⁶ Továbbá az emberi tettek mögött mindig az ágens véleménye vagy ítélete húzódik meg, mint kiváltó ok. Az éppen cselekvésre készítő kényelmetlenséget a mindenki a saját módján óhajtja megszüntetni, vagyis mindenki maga határozza meg, hogyan törekszik a gyönyörre, és hárítja el a kint.⁸⁷ Harmadszor, amennyiben függetlenítjük a természeti törvényt Isten közvetlen akaratától, és egy, a világ fennmaradását garantáló automatikus szabályrendszerként könyveljük el, amelyet mi fedezünk fel, bizonyos döntéseink, amelyek a voluntarista oldal szerint direkt ellentétben állnak a természeti törvénnyel, hosszú távon racionálisak is lehetnek.⁸⁸ Például ha valaki egy jégverés után kivágja az összes gyümölcsfáját, első

⁸⁵ A felszarvazott szerető, aki nem akarja figyelembe venni a kedvese hűtlenségét tanúsító vallomásokot, azért tesz így, mert szerelmes, és racionalitása korlátozott (*Értekezés*, IV. 20. 12.). A téves vélemények elfogadását és a szándékos bűnt az különbözteti meg egymástól, hogy az előbbi esetben döntéskényszer áll fenn, és ismereteink is hiányosabbak a kellenél, az utóbbi esetben viszont pontosan tudjuk, hogy rajtunk áll, mit határozunk, és az eltérő döntések kimenetelét is ismerjük.

⁸⁶ Ward 1995, 209-210.

⁸⁷ Chappell 1994, 203-4; *Értekezés*, II. 21. 48.

⁸⁸ Soles 1987, 69-70. Ebben az esetben az a kiindulópont, hogy Isten nem változtatgatja önkényesen a természeti törvényt, miután megalkotta. Tehát nem közvetlenül Istennek engedelmeskedünk, hanem az adott helyzetben mi magunk értelmezzük a természeti törvényt, és ennek megfelelően járunk el.

látásra a sorsát átkozza, de amennyiben a fák helyén fólíásátrakat épít, melyekben ezek után zöldséget termeszt, mind az életben maradásáról gondoskodik, mind védi magát a következő jégesöktől. Végezetül nem pusztán azért kell engedelmeskednünk Istennek, mert a hatalmában vagyunk, hanem azért is, mert Ő jó és bölcs. Ha kizárólag a hatalomtól való félelem motiválja a cselekedeteinket, akár az a cselekedet is lehet „jó”, amelyet fegyveres erőszak hatására követünk el, bár ilyenkor nem vagyunk szabadok.⁸⁹ A tetteinket nem pusztán a hatalomnak, hanem a helyességnek is motiválnia kell. Az emberi természet pedig maga fedezi fel, mi a helyes és a helytelen, tehát a természeti törvényre is egyedül jövünk rá, így bizonyos módon függetlenek vagyunk Isten akaratától, és képesek annak meghatározására, hogy az adott helyzetben mi a helyénvaló, és mi nem.⁹⁰

Az intellektualista oldal többnyire csak az *Értekezésből* indul ki, amikor Locke cselekvéseméletét elmagyarázza. Soles szerint a *Két értekezésben* is akad némi intellektualizmus. Amennyiben az általam „második” természeti törvénynek nevezett elvet önevidenciának tekintjük, amelyet egyes intuitív ismeretekhez hasonlóan fogunk fel, mint ahogy „A fehér nem fekete”, „A kör nem háromszög” típusú megállapításokat, akkor bárminemű isteni közvetítés ennek megértéséhez felesleges.⁹¹ Ennek kritikájára a voluntarizmus ismertetése kapcsán még külön visszatérek, ami viszont lényeges, az az, hogy egyfelől a természeti állapot individuális szempontjai nyomán eljáró cselekvő – az intellektualisták szerint – a társadalmi állapotban is privát ösztöneit fogja követni, másfelől a társadalom törvényei elég mérsékelt kényszerítő erejűek lesznek, hiszen nem az isteni törvény már eleve ismert fundamentumain fognak nyugodni.

⁸⁹ *Essays*, 118.

⁹⁰ Soles 1987, 69-70; Drury 1980, 533-534; Magri 2000, 57-61. Ezek szerint Locke, amennyiben intellektualista, akkor internalista is, vagyis a kötelességeink betartása mögött mindig feltételezni kell egy közvetlen motivációt. Ez fordítva is igaz: ha csak azért cselekszünk, hogy Isten parancsait betartsuk, és Locke voluntarista, akkor nyilvánvalóan externalista. Losonsky szerint Locke internalista és externalista is.

⁹¹ Soles 1987, 72-74; *Értekezés*, IV. 2. 1; Vö.: *Essays*, VII. 125.

Bárhogyan is, az intellektualisták Locke cselekvésméletét értelmezik sajátos módon. Locke végső álláspontja az emberi motivációt illetően az alábbi: az akaratot mindig a legégetőbb szükség, a legintenzívebben érzett kényelmetlenség határozza meg.⁹² A vágyról adott definícióját Locke az *Értekezés* 21. fejezetében kiegészítette. A vágy nem egyszerűen a jó elérésére és fenntartására, a rossz megszüntetésére és csökkentésére irányul, hanem a jelen pillanatban hevesen érzett indulat kielégítésére sarkall minket. Ez az indulat akár negatív cselekedetet is kiválthat belőlünk, még akkor is, ha ezzel tisztában vagyunk. Tudjuk, hogy a szűnyogcsípés vakarása illetlen és csak ideiglenesen segít, gyakran mégsem tudjuk megállni, hogy ne vakarózzunk. Ráadásul, egy jó dolog ismerete – az intellektualista értelmezésben – önmagában még nem feltétlenül sarkall minket az elérésére.⁹³ Ennek megoldása a mérlegelés, az adott cselekvés felfüggesztése, hogy elemezni tudjuk a belőle eredő jót vagy rosszat.⁹⁴ Ennek gyakorlása saját szabadságunkat növeli, ugyanis lehetőséget biztosítunk az ész számára, hogy uralja az akaratot, valamint elindulunk a nagyobb boldogsághoz vezető úton.⁹⁵ Az ilyen mérlegelések során alkotott ítéleteink és véleményeink *csak rajtunk* múlnak, hiszen senki nem keverne szánt szándékkal keserű anyagot az italába.⁹⁶ Ezek szerint mások véleményformáló ereje nem fog befolyásolni minket abban, mikor, hogyan illik, vagy kell eljárnunk, még a társadalomban sem. Ugyanis az intellektualista értelmezés bűnre adott magyarázata abból áll, hogy az ilyen egyéni vélekedések elnyomják a többi ember iránt tanúsítandó kötelezettségeink hangját. A bűn hibás kontempláció, egy elhamarkodott számítás eredménye, és az okát tekintve teljesen mellékes az, előrelátjuk-e a belőle származó rosszat.

⁹² *Értekezés*, II. 21. 40; Részletesebben lásd: Forrai 2005, 266–272.

⁹³ *Értekezés*, II. 21. 33–35; II. 21. 57; Chappell 1994, 203.

⁹⁴ *Értekezés*, II. 21. 63; Colman 1983, 236.

⁹⁵ *Értekezés*, II. 21. 47–53.

⁹⁶ *Értekezés*, II. 21. 62. Ugyan ezek az ítéletek olyanok, amelyekről mindenki elismeri, hogy jók, vagy rosszak, mégsem segítenek sokat, hiszen olyan megállapításokról van szó, amelyek az öröm és a fájdalom antropológiai vonásaiban gyökereznek. Vagyis, *ab ovo* nincs olyan épelméjű ember, aki azt mondaná, hogy a pihenés kellemetlen, vagy azt, hogy a gyomorkorgás örömteli.

Csakhogya az, ahogyan az intellektualisták adaptálják Locke e gondolatmenetét, több ponton is téves (nem feltétlenül azért, mert a voluntarista oldalnak van igaza). Amiért nincsen adekvát tudásunk Isten tulajdonságairól és szándékairól, az nem indokolja, hogy a természeti törvényt függetlenítenünk kell az akaratától. Az gyanítható, hogy azért alkotta meg a természeti törvényt, mert ezt a képességeinkből adódóan beláthatjuk, míg Isten összes szándékát nem, ám az kevésbé plauzibilis, hogy ne tudnánk párhuzamba állítani a természeti törvényt és Isten akaratát.⁹⁷ Annyit tudunk, hogy a természeti törvényben benne foglaltatik az emberek cselekedeteinek és viselkedési normáinak a leírása, de ebből nem következtethetünk arra, hogy csak ezt tartalmazza és nagy része a mi mentalitásunkból származik.⁹⁸ Éppen ezért nem tartható az az elképzelés sem, hogy a kezdeti társadalmak inkább fognak kizárólag erényre és vétkekre épülni, mint annak felismerésére, hogy számadással tartozunk Istennek a tetteinket illetően.

Nehezen lehet elgondolni, hogy a személyes nézetek a jóról és a rosszról, a hasznosról és az ártalmasról, valaha is képesek lesznek formálni a társadalmat, ha nem szükséges hozzájuk mások véleménye.⁹⁹ Lehetséges, hogy nem is alakulhatna meg semmilyen társadalom, hiszen senki nem akarná feladni a természetjogainak gyakorlását. Amennyiben tőlünk függ, mit tekintünk méltányos kártérítésnek a természeti állapotban, ódzkodva mondanánk le ennek hatalmáról. Valamint nemhogy állandóan attól kell majd félnünk, hogy kereszttezzük valaki más szándékát, ha nincs egy minden ember által elfogadott és felismert erkölcsi mérce, de abban sem lehetünk biztosak, hogy tudunk-e valaha tisztességesen viselkedni. Locke akkor tudná az intellektualizmusát megőrizni a

⁹⁷ Ward 1995, 211-212.

⁹⁸ Ugyanis Isten az állatoknak is azt parancsolja, hogy szaporodjanak, de ez nem jelenti azt, hogy nekik külön természeti törvényt adott volna.

⁹⁹ Locke az egyéni meggyőződés bizonytalanságát hozza fel érvnek a fanatizmus ellen is (*Értekezés*, IV. 19. 14). Losonsky úgy véli, a vallásos hit Locke-nál akaratlagos, de nem a szabadságunk, inkább befolyásolás eredménye.

társadalmi állapotban, ha utilitarista lenne, holott explicit módon tagadta az utilitarizmust.¹⁰⁰

A voluntaristáknak nincs komolyabb problémájuk a locke-i motivációteória intellektualista értelmezésével, helytállónak tartják. Azt azonban nem fogadják el, hogy ez megmagyarázza a szociális és a komplexebb társadalmi indíttatású cselekedetek okait is. A természeti állapotban élő, magányos ember akcióinak indokait leírja, de nem ad számot arról, mi készítené az embereket olyan dolgok megtételére, mint az adófizetés, vagy a bírósági döntések elfogadása.¹⁰¹ A voluntarista álláspont szerint, az isteni törvényeket már akkor is követnünk kell, amikor még a természeti törvény legelemibb vonásaival sem vagyunk tisztában. Az ilyen esetek miatt gondolhatunk arra, hogy Isten akarata inkonzisztens, szándékai néha ellentmondanak egymásnak, és inkább az önnön racionalitásunkra kell támaszkodnunk, ha el akarunk érni valamit.¹⁰² Ám az intellektualistáknál a racionalitást a vágyaink által felpiszkált akarati aktusok, az aktuális szenvedélyeink generálta kényelmetlenségek hívják elő.¹⁰³ Amikor már tisztában vagyunk vele, melyik vágyunkat milyen módon elégíthetjük ki, képesek leszünk megszerezni őket és etikai alapon megállapítani a fontossági sorrendjüket.

De ez önmagában nem elég: ha az erényes viselkedést mindig az erény vágya idézi elő, rengeteg olyan helyzet létezik, amikor tisztában vagyok azzal, milyen cselekedet jó, mégsem teszem meg, mert vagy egyáltalán nem érzek vágyat erre, vagy egy ellentétes vágy elnyomja az ilyen irányú késztetésemet.¹⁰⁴ A voluntaristák szerint azonban nem a vágyaink önkénye szabja meg az akaratunkat, nem is teljes mértékben Isten akarata, hanem Isten akaratának helyes, általunk történő interpre-

¹⁰⁰ A hasznosság a cselekedetek egyik, de nem szignifikáns eredménye, és legkevésbé sem a célja. *Essays*, VIII. 129; Buckle 1991, 146; Hancey 1976, 447; Ward 1995, 212.

¹⁰¹ *Essays*, VI. 120.

¹⁰² Buckle 1991, 135-6.

¹⁰³ Losonsky 1996, 269.

¹⁰⁴ *Értekezés*, II. 21. 46; Chappell 1994, 204-5.

tálása, vagyis a természeti törvény ismerete.¹⁰⁵ Amikor az intellektualisták a „nagyobb jó”-ról beszélnek,¹⁰⁶ amely Locke cselekvésméletében mérlegelések és a vélemények felülvizsgálatának hatására megváltoztatja a vágyat és az akaratot, valójában a döntéseinket ugyanúgy kalkulációk és szubjektív spekulációk eredményévé teszik, mint eddig. Ez a „nagyobb jó” még mindig nem ad magyarázatot arra, egyes dolgokat és tetteket miért *szerűs* előnyben részesítenünk más tárgyakkal és cselekedetekkel szemben. Az egyetlen kiút számukra az marad, ha a „nagyobb jó” szerepét a „legnagyobb jó” veszi át az elméletben, ami Locke filozófiájában nyilvánvalóan az isteni törvény betartása.¹⁰⁷ Ebben az esetben viszont ugyanazt tekintik az emberi cselekvések okának, mint a voluntaristák, csak sokkalta körülményesebb és homályosabb módon jutnak erre a következtetésre.

De már az *Essays* egyes sorainak értelmezése is okot képes szolgáltatni az intellektualista–voluntarista pengeváltásoknak: „[A] természet e törvényét fölfoghatjuk úgy, mint az isteni akarat rendeletét, amit a természet fénye által figyelhetünk meg, mint annak mutatóját, mivel van összhangban az értelmes természet és mivel nincs, és ezért *ebben az igazi értelemben* tekinthetjük tiltásnak vagy utasításnak”.¹⁰⁸ Leyden a dőlt betűs részt az értelmes természetre, azaz az emberi racionalitásra vonatkoztatja. A természet törvénye az ő álláspontjában az emberi természettel kell, hogy korreláljon, hogy felismerhető legyen.¹⁰⁹ John Lenz szerint

¹⁰⁵ Tuckness 1999, 76-8; Lenz 1956, 106-7.

¹⁰⁶ *Értekezés*, II. 21. 29; Idézi: Chappell, 1994 201.

¹⁰⁷ Locke elég szkeptikusan vélekedett a privát „legfőbb jó”-ról (*Értekezés*, II. 21. 55). Nem tekinthette a motivációnk bázisának, ugyanis mérhetetlenül szubjektívnek tartotta. Ha az isteni törvényt, és az emberi nem fejlődését tekintjük a „legfőbb jó”-nak, akkor már célszerűbb „legfőbb kötelesség”-ről beszélni (*Értekezés*, IV. 12. 11).

¹⁰⁸ „[T] his law of nature can be described as being the decree of the divine will, discernible by the light of nature and indicating what is and what is not in conformity with rational nature and for *this very reason* commanding or prohibiting.”, *Essays*, I. 82. Kurzív kiemelés és fordítás tőlem.

¹⁰⁹ Leyden, 29; Hancey 1976, 445.

az isteni akaratot kell érteni rajta, amelyet nekünk követnünk kell. Bár Leyden fordítását kritizálták, amiért egyes fogalmakat túl szabadosan ültetett át angolra, hiszen az *Essays* eredetileg latinul íródott, azonban a fenti idézetben lévő kétértelműség a primer latin szövegben is ugyanitt és ugyanígy szerepel. Ezt a passzust önmagában tényleg csak az egyéni preferenciáink szerint vagyunk képesek olvasni. Mindkét oldal más idézetekkel együtt igyekszik befolyásolni az ítéletünket.

Azonban Locke voluntarizmusa sem igazán egyértelmű és koherens. Az elmélet szerint azért cselekszünk, mert Isten kötelez minket, ezek a kötelességek pedig korrelálnak az emberi természettel. Csakhogy eltérő feladatokkal eltérő kötelezettségek járnak együtt. Egy magas rangú katonai, vagy politikai vezető nagyobb felelősséggel járó pozíciót tölt be, mint egy földműves, ezért erősebb korlátok szabják meg, hogy hivatalában mit tehet meg, és mit nem.¹¹⁰ Amint láttuk az intellektualista cselekvésmélet meglehetősen pontos leírást ad a természeti állapot individuumainak akcióiról, de nem ad számot arról, miért ajánlatos az embereknek létrehozniuk a társadalmat. A természeti állapotban mindenkinek jogában áll eldönteni, hogy csatlakozik-e a társadalomhoz, azonban a jog ebben az értelemben a választás, egy tárgy fölötti rendelkezés lehetőségét foglalja csak magába, azt nem, hogy melyik választás, rendelkezés a helyes, vagy megfelelő. A voluntarista álláspont márpedig azt állítja, Isten azt akarja, hogy társadalmat hozzunk létre. Nem kizárólag azért, mert jogában áll. Istennek nincsenek abban az értelemben vett „jogai”, mint nekünk. Isten jogai teljesen megegyeznek az akaratával, a mi jogaink a lehetőségeinkhez mért, racionális döntések egy mindenkiktől független helyzetben.¹¹¹ Isten akaratára sem mondhatjuk, hogy helyes, vagy helytelen dologra irányul, hiszen fölötte nem áll semmilyen hatalom, tehát az ő akaratát nem hasonlíthatjuk össze saját volícióinkkal. Azonban egy közös pont létezik: Isten ugyanúgy a jó ismeretében, az öröm elérése miatt cselekszik, mint mi. Ő valóban tisztában van a „legjobb jó”-val, azzal, hogy társadalomban élnünk jobb, mint egyedül.

¹¹⁰ Lenz 1956, 107. Vö.: *Essays*, I. 87.

¹¹¹ Lenz 1956, 110; Vö.: Grotius 2005, 164.

Ellentétben velünk, az ő szándékait nem gátolják időről-időre szenvedélyek, vagyis jobb az ő akaratát követnünk.

A természeti törvény, mint már említettem, nem lehet intuitív. Egyrészt Locke soha nem állította ezt, másrészt a természeti törvény nem olyan világos és kézenfekvő állításokból áll, mint „A piros nem kék” és hasonló. Ha a természeti törvény is olyan magától értetődő lenne, mint szemünket a világosság felé fordítani, akkor Locke rengeteg, az innatizmus ellen felhozott, a hétköznapi gyakorlatról és a változatos viselkedési normákról szóló érve nevetségessé válna. Továbbá a természeti törvények – a kvázi természettudományos törvényeket kivéve – mindegyike erkölcsi ideákat, erkölcsi relációkat, ezek mindennapos betartásának fontosságát és Istentől eredő kötelező erejüket tartalmazzák. Csupa olyasmit, amit Locke kivétel nélkül obskúrusnak, folyamatos észhasználat és mérlegelés nélkül beláthatatlan ismeretnek tartott. Talán emiatt helyezett későbbi munkáiban nagy hangsúlyt a természeti törvény tanítására. Locke úgy gondolta, a gyerekekkel előbb a Szentírást kell olvasatni és megértetni, mint a mechanikát, vagy más természettudományos elméleteket. Utóbbiak is hasznosak, de könnyen a materializmus felé vezethetik a zsenge gyermeki elmét.¹¹² Az idős Locke ugyan nem vetette el a voluntarizmusát, mégis úgy érezte, kiegészítésre szorul. Az *Essays* megírásakor még nem gondolta, hogy a hagyományok és a hit tanítása segítségünkre lehet a természeti törvény feltárásában.¹¹³ Érettebb korában viszont már azon az állásponton volt, hogy minden arra megfelelő eszközzel terjeszteni kell a természeti törvényt. Úgy gondolta, ennek a legalkalmasabb eszköze a nevelés, mely egy adekvát – azaz bizonyult teológiai problémáktól mentes, de a Biblia tanulmányozásából álló – keresztény erkölcs szellemében történik, bár azt a nézetét sem adta

¹¹² *Education*, §. 191-2; *Reasonableness*, 8. Vö.: *Értekezés*, II. 23. 15.

¹¹³ *Essays*, II. 92-5. A fiatal Locke meg volt győződve arról, hogy az észhasználat (és a természeti törvény megismerésének) elhanyagolása az oka az emberek közti egyenlőtlenségnek.

föl, hogy a legműveletlenebb tökfilkó is képes önmaga erejéből a természeti törvények csíráinak felfedezésére.¹¹⁴

A voluntarista elméletben a bűn szándékos szembehelyezkedés a természeti törvénnyel.¹¹⁵ Egy bűnös cselekedetre természetesen nem mentesség, ha nem ismerjük a természeti törvényt. Locke motivációteóriáját a voluntaristák azzal egészítik ki, hogy az ember tudatában van az eredendő bűnnek, annak, hogy az egyén üdvözülése cselekedetein múlik. A bűn nélküli ember a racionalitását teljes mértékben az isteni akarat végrehajtásának szenteli, és vissza akarja állítani a Bűnbeesés előtti állapotot,¹¹⁶ míg a bűn egy negatív individualizmus, a Teremtéssel szembeni lázadás, melyben lemondunk mindarról a jóról, amelyre az isteni törvények betartásával szert tennénk.¹¹⁷ Locke nem egyszerűen azért akart deduktív módon levezetett erkölcsöt, hogy a kötelességeink értelmét, hanem hogy a bűn irracionalitását is bizonyítsa. A ténylegesen erre szánt munkája, az *Of Ethick in General* pár oldal után abbamaradt. Ebben az alkotásában is az örömet és a fájdalmat tekintette az emberi cselekvések kiváltó okainak, de itt is tartotta magát ahhoz a nézetéhez, hogy a morális jó és rossz határozza meg ezt a két végletet. Az erkölcs bizonyíthatóságát egy egyetemes törvény létezésétől, e törvény létrehozójától, valamint e törvény folyamatos kötelező erejétől tette függővé. A kézirat ezek után megszakad, mégis azt állíthatjuk, hogy több, befejezett művében felvázolta az erkölcs tervezett bizonyításának legfontosabb lépéseit.

Az első lépés az intuitív tudásunk Istenről. Bárki, aki nem sajnálja az időt és a fáradságot, hogy elgondolkodjon azon, miért is létezik a világ, mindaz, ami benne található, és egyáltalán miért él ő maga, rá fog jönni,

¹¹⁴ *Két értekezés*, I. 36; II. 56; illetve *Reasonableness*, 159, 169. Az utóbbi gondolattal a szociniánus John Edwards-nak komoly problémái voltak. Lásd: *Second vindication* §. 5. (In: *Works*, VII. 205-6.)

¹¹⁵ *Értekezés*, II. 28. 8. Természetesen itt az isteni törvényekről van szó, hiszen nem lehet bűn az, ha valaki nem hisz egyes tudományos elméletekben, vagy nincs különvéleménye egyes emberekről.

¹¹⁶ Ashcraft 1968, 901.

¹¹⁷ Spellman 1988, 102; Vogt 1997, 526.

hogy Isten létezik. Locke is elismeri, ennek a tudásnak a megszerzése nem különbözik sok egyéb vizsgálódástól, mint amilyet napról napra elvégzünk, hogy tájékozódjunk a mindennapokban. Habár biztosabbak lehetünk abban, hogy van Isten, mint abban, hogy valami általunk érzékelhető tárgy létezik, a módszer, melynek révén ezt felfedezzük, az elme ráirányítása a kérdéses dologra, mindkét esetben ugyanaz. Az ügyes-bajos teendőink között gyakran nem érezzük szükségesnek, hogy ezen elgondolkodjunk, de ez önmagában legfeljebb figyelmetlenségnek, vagy hibának minősül, és könnyen orvosolható mulasztás.¹¹⁸ Míg az első lépés megtételéhez elegendő az intellektualizmus, a következő lépésben már jelentős szerepet játszik a voluntarizmus.

A második lépésben rájövünk, hogy Isten öröktől fogva létezik, gondolkodik, anyagtalan, hogy Ő lehelt belénk életet, és törődik velünk. Tulajdonképpen mindarra, ami elengedhetetlen az első három természeti törvény felfedezéséhez.¹¹⁹ Ennek felfedezése már komolyabb szellemi erőfeszítést igényel, hiszen Isten létezésének bizonyításából még nem következik az immateriális volta, az irántunk tanúsított jóindulata. Aki mindezt nem óhajtja elfogadni, magukat a természeti törvényeket hagyja szándékosan figyelmen kívül. Az ateisták, akik nem félnek a túlvilági büntetéstől, ezért nem tartják be az adott szavukat, nem pusztán jogi és erkölcsi értelemben megbízhatatlanok. Még az ateisták is lehetnek annyira értelmesek, hogy kövessék a filozófiai törvényt, és védjék a hírnevüket.¹²⁰ A lelke mélyén ateista ember is lehet törvénytisztelő, és mindent megtehet annak érdekében, hogy ne keveredjen bírósági ügybe. Ilyenkor ugyanis a Bibliára kellene esküdnie és kiderülne hitetlensége, a társadalomból pedig kiűznék.¹²¹ Az indiánoknak is van egy kezdetleges természeti vallásuk, van fogalmuk az erényről és a véték-

¹¹⁸ *Értekezés*, IV. 10. 6.

¹¹⁹ *Értekezés*, IV. 10. 8-16. Az ateistákat nem elsősorban arról kell meggyőzni, hogy Isten létezik, hanem arról, hogy gondoskodik rólunk. (*Értekezés*, IV. 10. 7.)

¹²⁰ *Tolerancialevél*, 218. Ilyenkor saját üdvösségünket tesszük kockára, de nem feltétlenül ártunk másnak.

¹²¹ Vö.: *Értekezés*, I. 4. 8; *Tolerancialevél*, 238-9.

ről. Az indiánok csupán hibát követnek el azzal, hogy nem törekednek a természeti törvény átfogó ismeretére, az ateisták viszont bűnösen viselkednek, amikor szánt szándékkal negligálják a természeti törvények egy részét. Az indiánok meg akarnak maradni a maguk primitív társadalmában, ám az ateisták mindig is a saját boldogulásukat akarják előnyben részesíteni, mint az egész társadalom üdvét. Az ateisták, Locke szerint, bizonyos értelemben elmebetegek, mert világos bizonyítékoknak nem akarnak hinni, amelyek önnön javukat is szolgálnák, ezért sem lehetnek tagjai a társadalomnak.¹²²

A harmadik lépés a Biblia pontos olvasatában rejlik. Locke többször is hangsúlyozta, hogy a Biblia téves interpretálása komoly károkat okozhat az egyénnek és a társadalomnak.¹²³ Ugyan a vallásunk saját véleményeink egy csoportjából születik meg, és ezeket a véleményeket nem kényszer hatására tesszük magunkévá,¹²⁴ mégis a társadalom tagjainak közösen több esélyük van a Szentírás megértésére, az igaz keresztény hit gyakorlására és a rajongás kiküszöbölésére, ha gyakran folytatnak teológiai vitákat és figyelmeztetik egymást az isteni törvény állandó betartására.¹²⁵ A szakadárok és az eretnekek pont azért nem kívánatos tagjai a társadalomnak, mert olyasmikben hisznek, amik vagy nincsenek benne a Bibliában, vagy nem szükségszerű következményei Krisztus tanításának. Az ilyen nézetek pedig minden bizonnyal perszonális eltévelyedésekből, az egyén, nem a közösség téves vallási szemléletéből fakadnak. Az emberek ugyanis nem a hitük védelme miatt lépnek be a társadalomba.¹²⁶

A vallásra vonatkozó tudásunkat is csak úgy vagyunk képesek tökéletesíteni, mint az összes többi ismeretünket. Az erkölcsstan és a teológia, a

¹²² *Political essays*, 245-6.

¹²³ Filmer például nagyon rossz következtetéseket vont le a Szentírásból. Pl.: *Két értekezés*, I. 30; 113; Vö.: *Értekezés*, III. 9. 23.

¹²⁴ Vö.: *Vallási tanulmány*, 161-2; 170; *Tolerancialevél*, 204-5.

¹²⁵ *Tolerancialevél*, 211-2; *Of the Conduct of the Understanding*, §. 23. (In.: *Works*, III. 244-5.)

¹²⁶ *Tolerancialevél*, 248-50; Vö.: *Két értekezés*, II. 14; *A Third Letter for Toleration* (In.: *Works*, VI. 211-2.)

matematikához hasonlóan általános és elvont ideák tanulmányozásából áll, és nem maximákból épül fel. A matematikában annnyival könnyebb a dolgunk, hogy azt a konkrét megfigyelésekből származó, általunk alkotott ideák alkotják. Az etikában és a hit kérdéseiben ez nincs így: ezekben a tárgyakban a személyes meggyőződéseink nagyban befolyásolják az általános ítéleteinket. Továbbá ezek az ítéletek nem lehetnek ellentétesek az ésszel, azaz elfogadásuk, avagy tagadásuk ugyanazokon a mentális képességeinken fog múlni, mint a többi általános nézet esetében. Mégis vannak olyan helyzetek, ahol nem támaszkodhatunk kizárólag az eszünkre, hanem a Kinyilatkoztatáshoz kell fordulnunk, márpedig az erkölcsi elvek változatossága és a hit sokszínűsége pont olyan helyzeteket teremt, amelyekben nincs biztos tudásunk arról, mi a ténylegesen helyes és nemcsak szerintünk az.¹²⁷ Locke a bizonyítható erkölcsön azt értette, hogy az észérvekre támaszkodó, józan, keresztény hit és a Biblia tanulmányozása majdnem olyan erős bizonyítékokkal szolgál az az isteni törvényt és az erkölcsöt illetően, mint a számosság és az alak érzékelhetősége a matematikában, és ezekre az evidenciákra felépíthetjük a deduktív etikát.

Zárszó

Locke akár intellektualista, akár voluntarista volt, ez liberalizmusát nem befolyásolja. Mindkét álláspont az Istentől eredő kötelességeink betartását sürgeti, de egyik sem akarja megcáfolni azt a tézist, hogy egyéni nézeteink vannak a jóról és a rosszról, és hogy az egyén képezi a társadalom fundamentumát. A személyes meggyőződések kialakításának képessége antropológiai axióma, mely az egészséges és önálló emberi értelem egyik legnyilvánvalóbb ismertetője. Ez garantálja, hogy mindenkinek a maga módján legyen alkalma a boldogságra való törekvéshez. Közvetett módon ugyan, de a véleménynyilvánítás politikai szabadságának sérthetlenségét is hivatott igazolni. A természeti törvény ilyen posztulálása pedig a vallási tolerancia ésszerűségét is újabb érveléssel egészíti ki. Magáról

¹²⁷ *Értekezés*, IV. 12. 7-8; IV. 18.

az isteni törvényről is kezdetben magánvéleményt alakítunk ki, mely a szociális relációk megszületésével nyeri el végső formáját, de ennek a nézetnek az állami intézkedésektől és regulációktól életünk végéig függetlennek kell maradnia. A lockeiánus természeti törvény gyakorlati hozadékainak vizsgálata tehát nagyon sokat segít Locke liberális politikai téziseinek megértésében.

Irodalom

A dolgozatban szereplő rövidítések feloldása:

Essays = *Essays on the Law of Nature* (az esszé száma, a kiadás oldalszáma)

Értekezés = *Értekezés az emberi értelemről* (könyv, fejezet, referenciapont)

Két értekezés = *Két értekezés a polgári kormányzatról* (az értekezés száma, referenciapont)

LD = *A Locke Dictionary* (szócikk)

Political essays = *Locke – Political essays* (a kiadás oldalszáma)

Reasonableness = *The Reasonableness of Christianity as Delivered in the Scriptures* (a kiadás oldalszáma)

Second Vindication = *A Second Vindication of the Reasonableness of Christianity*

Tolerancialevél = *Levél a vallási türelemről* (a kiadás oldalszáma)

Vallási tanulmány = *Tanulmány a vallási türelemről* (a kiadás oldalszáma)

Works = *The Works of John Locke in Ten Volumes* (kötetszám, oldalszám)

Felhasznált elsődleges irodalom:

Arisztotelész 1997. *Nikomakhoszi etika*, ford. Szabó Miklós, Európa, Budapest.

Cudworth, Ralph 1996. *A Treatise Concerning Eternal and Immutable Morality with A Treatise of Freewill*. Cambridge University Press, Cambridge.

Cumberland, Richard 2005. *A Treatise of the Laws of Nature*. Liberty Fund, Indianapolis.

Descartes, René 1994. *Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford. Boros Gábor, Atlantisz, Budapest.

Grotius, Hugo 2005. *The Rights of War and Peace*. Liberty Fund, Indianapolis.

Hobbes, Thomas 1970. *Leviathán, vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Ford. Vámosi Pál, Magyar Helikon, Budapest.

Locke, John 1997. *Essays on the Law of Nature*. In: Goldie, Mark (szerk.), *Locke - Political essays*, Cambridge University Press, Cambridge, 79-134.

Locke, John 2003. *Értekezés az emberi értelemről*. Ford. Csordás Dávid – Vassányi Miklós, Osiris, Budapest.

Locke, John 1986. *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. Ford. Endreffy Zoltán, Gondolat, Budapest.

Locke, John 2003. *Levél a vallási türelemről*. In: Locke, John: *A vallási türelemről*, Ford. Halasy Kun József, Stencil Kulturális Alapítvány, Budapest 194-251.

Locke, John 2002. *Of Ethick In General*. In: Nuovo, Victor (szerk.), *John Locke – Writings on Religion*, Clarendon Press, Oxford.

Locke, John 2003. *Tanulmány a vallási türelemről*. In: Locke, John: *A vallási türelemről*, Ford. Kontler László, Stencil Kulturális Alapítvány, Budapest, 158-93.

Locke, John 1995. *The Reasonableness of Christianity as Delivered in the Scriptures*. Clarendon Press, Oxford.

Locke, John 1823. *The Works of John Locke in Ten Volumes – A New Edition, Corrected*. London, (digitalizált kiadás).

Locke, John 2003. *Two Treaties of Government*. In: Laslett, Peter (szerk.), *Locke - Two Treatises of Government (Student Edition)*, Cambridge University Press, Cambridge.

Felhasznált másodlagos irodalom:

Ashcraft, Richard 1968. *Locke's State of Nature – Historical Fact or Moral Fiction?* In: *The American Political Science Review*, Vol. LXII, Num. 3, 898-915.

Anstey, Peter – Schuster, John (szerk.) 2005. *The Science of Nature in the XVIIIth Century*. Springer, Dordrecht.

Buckle, Stephen 1991. *Natural Law and the Theory of Property – Grotius to Hume*. Clarendon Press, Oxford.

Chappell, Vere 1994. *Locke on the Intellectual Basis of Sin*. In: *Journal of the History of Philosophy*, Vol. XXXII, Num. 2, 197-207.

Colman, John 1983. *John Locke's Moral Philosophy*. Edinburgh University Press, Edinburgh.

Curley, E. M. 1972. *Locke, Boyle and the Distinction between Primary and Secondary Qualities*. In: *The Philosophical Review*, Vol. LXXXI, Num. 4, 438-464.

Drury, Shadia B. 1980. *John Locke: Natural Law and Innate Ideas*. In: *Dialogue*, Vol. XIX, Num. 4, 531-545.

Dunn, John 1969. *The Political Thought of John Locke*. Cambridge University Press, Cambridge.

Farr, James 1987. *The Way of Hypotheses: Locke on Method*. In: *Journal of the History of Ideas*, Vol. XLVIII, Num. 1, 51-72.

Forrai Gábor 2005. *A jelek tana – Locke ismeretelmélete és metafizikája*. L'Harmattan, Budapest.

Hancey, James 1976. *John Locke and the Law of Nature*. In: *Political Theory*, Vol. IV, Num. 4, 439-454.

Laslett, Peter (szerk.) 2003. *Locke - Two Treatises of Government*

(*Student Edition*). Cambridge University Press, Cambridge.

Laudan, Laurens 1967. *The Nature and Sources of Locke's View of Hypotheses*. In: *Journal of the History of Ideas*, Vol. XXVIII, Num. 2, 211-223.

Lenz, John W. 1956. *Locke's Essays on the Law of Nature*. In.: *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. XVII, Num. 1, 105-113.

Losonsky, Michael 1996. *John Locke on Passion, Will and Belief*. In: *British Journal for the History of Philosophy*, Vol. IV, Num. 1, 267-283.

Magri, Tito 2000. *Locke, Suspension of Desire, and the Remote Good*. In: *British Journal for the History of Philosophy*, Vol. VIII, Num. 1, 55-70.

Rapaczynski, Andrzej 1987. *Nature and Politics – Liberalism in the Philosophies of Hobbes, Locke and Rousseau*. Cornell University Press, Ithaca.

Smith, A. D. 1990. *Of Primary and Secondary Qualities*. In: *The Philosophical Review*, Vol. XCIX, Num. 2, 221-254.

Soles, David 1987. *Intellectualism and Natural Law in Locke's Second Treatise*. In: *History of Political Thought*, Vol. VIII, Num. 1, 63-81.

Spellman, W. M. 1988. *John Locke and the Problem of Depravity*. Clarendon Press, Oxford.

Strauss, Leo 1953. *Natural Right and History*. Chicago University Press, Chicago.

Tuckness, Alex Scott 1999. *The Coherence of a Mind – John Locke and the Law of Nature*. In: *Journal of the History of Philosophy*, Vol. XXXVII, Num. 1, 73-90.

Tully, James 1993. *An Approach to Political Philosophy: Locke in contexts*. Cambridge University Press, Cambridge./

Van Leyden, Wolfgang 1956. *John Locke and Natural Law*. In: *Philosophy*, Vol. XXXI, Num, 116, 23-35.

Vogt, Phillip 1997. *Locke, Eden and Two States of Nature – The*

Fortunate Fall Revisited. In: *Journal of the History of Philosophy*, Vol. XXXV, Num. 4, 523-544.

Ward, W. Randall 1995. *Divine Will, Natural Law and the Voluntarism/Intellectualism Debate in Locke.* In: *History of Political Thought*, Vol. XVI, Num. 2, 208-18.

Wood, Neal 1983. *The Politics of John Locke's Philosophy.* University of California Press, Los Angeles.

Yolton, John William 1956. *John Locke and the Way of Ideas.* Oxford University Press, Oxford.

Yolton, John William (szerk.) 1993. *A Locke Dictionary.* Blackwell, Cambridge.

Yolton, John William 1958. *Locke on the Law of Nature.* In: *The Philosophical Review*, Vol. LXVII, Num. 4, 477-498.

Yost, R. M. Jr. 1951. *Locke's Rejection of Hypotheses about Sub-Microscopic Events.* In: *Journal of the History of Ideas*, Vol. XII, Num. 1, 111-130.